

Rännates mööda Pärnumaad

Tekst:	Urmas Lekk
Fotod:	Fred Jüssi (lk. 5) Enn Vilbaste (lk. 14) Urmas Lekk (lk. 16) Ivar Kadak (lk. 28) Siim Vahur (lk. 29) Toomas Kalda (lk. 4, 6, 8 - 11, 15, 17, 20 - 22, 24, 25, 30 - 32, 34, 36, 37, 39, 41 - 45, 47, 49, 50, 53) Mihhail Perelõgin (lk. 12-13, 18, 19, 23, 33, 35, 38, 40)
Esikaanefotod:	Toomas Kalda, Fred Jüssi
Tagakaanefoto:	Mihhail Perelõgin
Kujundus:	MiCCA
Info:	Keskkonnaministeerium Pärnumaa Keskkonnateenistus Paul Kerese 4, 80010 Pärnu Telefon: 447 7388 Faks: 447 7399 e-post: kkt@parnu.envir.ee koduleht: http://www.parnu.envir.ee
Trükise väljaandmist toetas	Sihtasutus Keskkonnainvesteeringute Keskus

Sisukord

Eessõna 3

Sissejuhatus 4

Edela-Pärnumaa loodusmatk 6

Kirde-Pärnumaa loodusmatk 18

Kaart 26

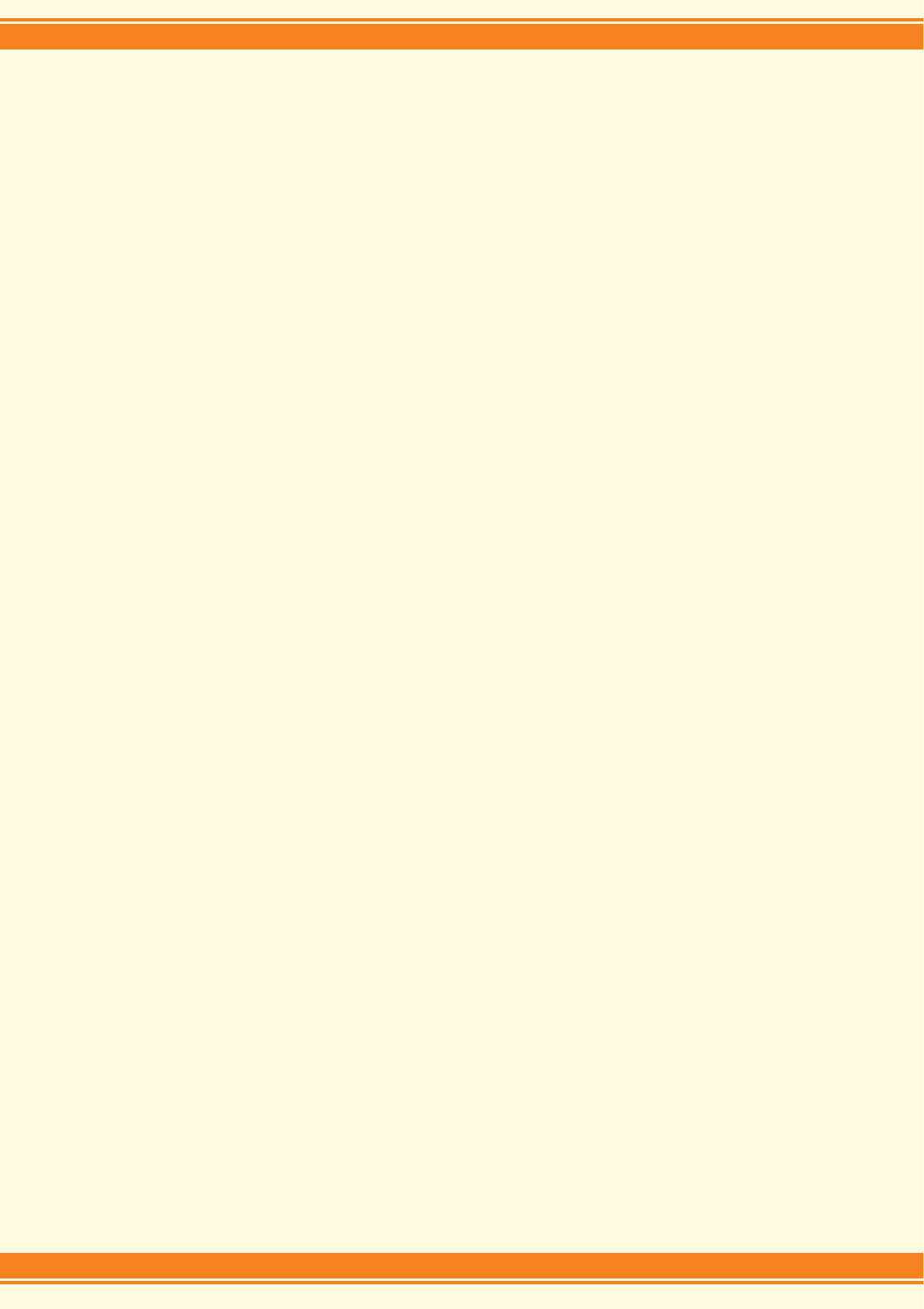

Loode-Pärnumaa loodusmatk 33

Ainulaadne Pärnumaa loodus 51

Eessõna

Reisiraamat? Võiks olla reisijaraamat – raamat, mille reisija vagunisse kaasa võtab. Sama hästi sobib ta saunasabasse või hilisõhtul voodisse – kui uni ei tule. Siis tuleb.

V. Panso, 1965

„Rajad on ühendanud inimeste eluasemeid. Perest peresse, talust talusse, külast külasse. Rada sihtis naabri poole. Karjapoistel ja loomad el olid omad rajad. Kalameeste sõtkutud vinklesid jõgede poristes tarnastikes. Suusarajad ilmusid Eestimaale alles sajandi esimesel kümnendil. Olid sammust vähe kulutatud metsarajad, mida tundis ainult teadjamees, igat samblamätast või korbatanud tüve tundev mees.“ – Jaan Eilart.

Looduses liikumise võimalusi Pärnumaal tutvustades tundub siinkirjutajale õige taas jätkata Jaan Eilarti mõtetega: põlvkondade tarkus loodusest kipub ununema ja tänapäeva loodust muutev inimene vajab uut moodi, õpetavaid radasid – looduse õpperadasid. Õpperaja loodus ei pea traditsiooniliselt ilus olema. Ta peab võimaldama huvi tärkamist ja ilu avastamist igas kivis, kännus ja metsahäilus.

Loodusturismi võiks jagada kolme rühma: matkaradade, puhkealade ja üksikute turismiobjektide külastamise. Jaotus on tinglik, sest tihti samas piirkonnas nimetatud rühmad kattuvad. Õnneks. Pigem on jaotuse aluseks tahe soovitada igähele (*huvidest, ajast, liikumisviisist, võimalustest, ilmast, jne. sõltuvalt*) mõni kaunis Pärnumaa nurk.

Nende väärtuslike maastike ja üksikobjektide tutvustamisel on pearõhk loodusel ja ajaloolis-kultuurilistel paikadel. Järgnev loetelu ja lühitutvustused on pigem isu äratamiseks. Lõunasöögi peaksite küll ise kaasa võtma, sest toitlustuskohti maakonnas just palju ei ole.

Soovitatud matkaradadel on enamikul kohapeal olemas skeemid ja teabetulbad. Mõne paiga külastamiseks soovitame eelnevalt tutvuda selle raamatuga* või küsida teavet kohapeal** (*jälgi tähistust*).

Sissejuhatus

RMK Lemme puhkeala

Pärnu maakond asub põhiosas Pärnu madalikul. Maakonna põhja- ja loodeosa kuuluvad Lääne-Eesti madaliku koosseisu ja kaguosa ulatub Sakala kõrgustiku servale.

Pärnumaa on Eesti suurim maakond pindalaga 4806 km², so. 10,6% riigi pindalast. 177 saart ja laidu moodustavad maakonna pindalast ligi 20%. Asustatud saared on Kihnu ja Manilaid. Rannajoone pikkus on 242 km.

Metsad katavad Pärnumaa territooriumist 54%, sood 24%, haritav maa 19% ja muu maa 3%.

Maakonnas on vaid 6 järve, milledest tuntuim on järvemudarikas

480 ha suurune Ermistu järv. Vooluveekogude nimestikus on 189 jõge ja oja, neist 65 valgalaga üle 25 km². Pärnumaad läbib Pärnu jõgi (144 km; üksikuna ikkagi Eesti pikim).

Maakonna kõrgeim koht on Pati voor (77 m üle mere pinna) asukohaga Saarde vallas.

Pärnu madaliku kõrgema osa moodustavad Varbla-Tõstamaa kõrgustik ja Pärnust Iklani ulatuvad luiteahelikud. Eesti kõrgeimad luited asuvad Rannametsas (*Tornimäe absoluutne kõrgus 34 m*).

Pärnu maakonna pindalast moodustavad kaitsealad peaaegu 9%, millest suurimad on loodud soode

kaitsmiseks. Lisaks nõ. traditsioonilistele looduskaitsealadele kuuluvad kaitse alla kaitsealuste liikide püsielupaigad, metsade vääriselupaigad (üle 400 ala) ja kõrge loodusväärtusega alad (puisniidud, roostikud, lüited, paljandid, mäed, koopad, allikad, linnujaama ala, männikud ja tammi-kud).

Maastikukaitsealade (4) eritüübina on kaitse all 37 parki. Üksikobjektidena on kaitse all 59 põlispuud või puuderühma ja 19 rändrahn.

Pärnumaa territooriumil asuvad 3 rahvusvahelise tähtsusega märgala (*Ramsari konventsiooni ala*) ja 7 rahvusvahelise tähtsusega linnuala (*IBA*) ala.

NATURA 2000 Pärnumaa alad on määratletud Vabariigi Valitsuse 2004.a. korraldusega, mis sätestab Euroopa Komisjonile esitatavad Natura 2000 võrgustiku alad. Pärnu maakonnast on esitatud nimekirjas 11 linnu- ja 72 loodusala. Natura 2000 alade loetellu kuuluvad ka Lemmejõgi, Pärnu ja Reiu jõgi. Matkaradade kirjeldustes on edaspidi nimetatud: Natura 2000 alad; Pärnu maakonna teemaplaneeringus „Asustust ja maakasutust suunavad keskkonnaningimused“ määratletud väärtuslikud maastikud, kaunid tee- ja veeteelõigud ning silmapaistvalt ilusa vaatega kohad.

Pärnumaa looduskaitse traditsioonid on üle 60 aasta vanad. Esimesena võeti 1936.a. kaitse alla

Kõre

Panga tamm, kes kasvab Koonga vallas Oidrema-Mihkli teeristis ja on endiselt kaitse all olev elujõuline puu. Esimeseks liigikaitsealaks oli 1938.a. loodud mets-kuukressi kaitseala endise Rannametsa-Soometsa Looduskaitseala territooriumil. Jaanuaris 1939 loodi Merimetsa linnukaitseala (*praegune Pärnu linna ja Tahkuranna valla territoorium*).

Viimase aja haruldastest leidudest on märkimisväärsed: Pärnu linnas sile-kardheina esmane leid Eestis. Eesti vetes leiti esimesena pisimudel just Pärnu lahest. Lisaks ka põhjannarmiku, ameerika viupardi, põhjartigi, kuninghaha, merisuti ja vint-räime esmaleiud Pärnumaal.

Looduskaitse Seltsi Pärnumaa osakonna algatusel on valitud Pärnumaale üheksa loodussümbolit: männiriisikas, harilik mänd, harilik kullerkupp, maakimalane, koha, jutttselgkärnkonn e. kõre, kaljukotkas, pruunkaru ja Rannametsa lüited.

Edela-Pärnumaa loodusmatk

Ühepäevane loodusmatk Pärnumaa lõunaosas paiknevate Tahkuranna, Häädemeeste, Tali ja Saarde valla territooriumil.

Selles piirkonnas on ainulaadne võimalus kogeda Edela-Eestile iseloomulikke maastikke: madal rannikumeri ja väikesed laiud, liiva- ja moreenrannad, rannaniidud, ulatuslikud luiteahelikud, sood ja rabad, nõmmemännikud ja palumetsad.

Sakala kõrgustiku madalas edelaservas toovad maastikku vaheldust ka devoni ajastu liivakivipaljandid ning põhja-lõunasuunalised väikevoored ja ürgorud.

Kui olete otsustanud veeta kogu päeva matkaradadel, püüdes läbida kõik alljärgnevad rajad, siis soovitame kohe alguses valida Tolkuse ja Nigula õpperaja vahel, eeldades, et soovite jõuda hilisõhtul Pärnusse.

■ **Luitemaa Looduskaitseala** ¹ on Eesti üks ainulaadsemaid kaitsealasid. Pärnu madaliku edelaranniku kõige iseloomulikumateks tunnusteks on rannaniidud, rabad ja luited. Selge

maastikulise eriomadusega piirkonna omapära on rõhutanud juba tuntud geobotaanik ja taimeteadlane Theodor Lippmaa, kes eristas antud alal koguni loodusgeograafilise ala-

Rannametsa luitemännik

jaotuse (*Litorale heademeesteense*).

Kaitseala läbivat Tallinn-Riia maanteelõiku peetakse üheks Baltimaade kaunimaks. Nõmmemännikutega ja palumetsaga kaetud endise mereranna vahelduvate luitemaastike ja rannaastanguga palistatud looklev maantee meelitab peatuma. Siinsed luitealad on laialt tuntud suusatamiskohana ja marja- ja seenemetsadena ning kuulsad imekaunite vaadete poolest. Metsas liikumist hõlbustavad rohked jalgteed ja talviti suusarajad. Tolkuse rabaga on meeldiv tutvuda laudteel liikudes.

Rannametsa-Tolkuse õpperada algab Via Baltica äärse Rannametsa parkla juurest (6 km Hädemeestel Pärnu poole), kus matkajat abistab matkaradade teabetahvel ja teabetulbad 2,2 km pikkusel õpperajal.

Luitemaa Looduskaitseala kuulub Natura 2000 võrgustikku linnu- ja loodusala. Rannametsa ja lähedal asuv Hädemeeste ümbruse maastik on määratletud Pärnu maakonna väärtusliku maastikuna, Pikla nina ja Rannametsa luited aga kui silmapaistvalt ilusa vaatega kohad. Lisainfo: <http://www.mu.parnu.ee> – maakonna planeeringud (*teemaplaneeringud*).

■ Rannametsa luitestik

Pärnu lähedal alguse saanud rannaluited hargnevad Tahkuranna juures kaheks erivanuseliseks merepoolseks Rannametsa ja maismaa-

poolseks Soometsa luitestikuks. Luiteahelikud ühinevad taas Hädemeeste juures. Ahelike vahele jääb Litoriinamere- aegne kinnikasvanud mere laguun, mida praegu tunneme Tolkuse ja Maasika rabana.

Rabadest ida poole jääv Soometsa luitestik (8 - 14 m ümp) on tekkinud Antsülusjärve (*Läänemere arengustaadium* 9 - 7,5 tuhat aastat tagasi) ja läänepoolne Litoriinamere (7,5 - 4 tuhat aastat tagasi) rannavallidest. Rannametsas asuvad Eesti kõrgeimad luited Tootusemägi (*suhteline kõrgus* 29 m) ja Tornimägi (*absoluutne kõrgus* 34,4 m). Tootusemägi oli muistne ohverdamiskoht. Tornimäe (*nimetatud ka Sõjamäeks*) kõrgeimasse punkti jõudes avaneb maaliline vaade Tolkuse rabale. Veelgi maalilisemat vaadet võimaldab 18 m kõrgune puidust vaatetorn. Muide, hea ilma korral ja korraliku binokliga pidi vaatetornist nägema Kihnu naiste seelikumustritki.

Lähikonnas asuvad Röövlimägi ja Varsaorg, mis on seotud Põhjasõja-aegsete legendidega. Tornimäe jalamil asub aga Suure Laeva Käär, kus legendi järgi peituvat turbakihi all tammine viikingilaev. Just siit algabki Rannametsa - Tolkuse õpperada, mille üks haru viib luiteharjale (*Tornimägi*) ja teine 1,2 km pikkusele ringile Tolkuse rabas. Õpperada kulgeb pea-aegu kogu ulatuses mööda laudteed.

Rannametsa luited on valitud maastike kategoorias Pärnumaa

Tolkuse raba

loodussümboliks.

Luiteahelikke katkestavad mitmed jõed ja ojad, mis juhivad vee luidetetaguselt alalt merre. 19.sajandi teisel poolel käsitsi kaevatud Timmkanali kaldajärsakul kahe maantee vahel saab vaadelda keskdevoni liivakivi paljandit. Timmkanal (*Rannametsa jõgi*) on tuntud meriforelli ja jõesilmu kudemiskohana ning kalda liivamüürides pesitseb jäälind. Timmkanali kaevamist alustas Häädemeeste mõisa rentnik Thimm 1858.a., et kuivendada luiteahelike taga olevat maad ja parvetada metsa.

■ Tolkuse raba

on tekkinud rannavallide vahelise merelaguuni soostumisel. Raba

vanuseks on hinnatud 7000 aastat ja suuruseks ca´ 5000 ha. Tolkuse raba on kogu Euroopas erilaadne oma laguunitekkelisuse ja turba kiire juurdekasvu tõttu. Erandlik on seegi, et Tolkuse raba kasvab kõrgemaks servaaladelt (*tavaliselt ikka keskel*). Rabapind on keskel üle kolme meetri madalam kui äärealadel. Maalilisust lisavad kümned laukad, älved, ligipääsmatud märed ja rabamännid. Öpperajal liikudes on võimalik näha lisaks mitmetele turbasambla liikidele ka kanarbikku, tupp-villpead, pohla, porssa, küüvitsat, kukemarja, rabamurakat ja ehk ka looduskaitsealust vareskolda ning üliharuldast Lindbergi turbasammalt. Vedamise korral võib kohtuda kivisisaliku, mudatildri,

punaselg-õgija, sookure, sookiuru ja kõigi juhuste kokkulangemisel ka kassikaku, metsise ning merikotkaga.

■ Rannaniidud

Matka soovitame jätkata mööda vana Ikla maanteed (*vaata pruuni värvi teeviita*). Vahetult enne Häädemeestet juhatab teeviit roht- ja heintaimedega kaetud tasastele, madalatele ja karjatavatele rannaniitudele. Häädemeeste ja Võiste vahelise rannaala niidud on rahvusvahelise tähtsusega linnualad (*International Birds Area*). Häädemeeste rannaniidust saab aga Ramsari ala. Naabrusas asuvat Pulgoja rannaniitu on hinnatud Eesti paremate hulka oma suure looduskaitse väärtuse tõttu.

Enam kui 200 taimeliigi seas kasvab siinsetel rannaniitudel haruldasi taimeliike: ahtalehine ängelhein, täpiline ja kakkjaspunane sõrmkäpp ja niidu-kuremõök - gladioliliik, mille siinset kasvuala peetakse Eesti tähtsaimaks. Siinsed rannaniidud on kevadiseks toitumispaigaks raba- ja laukhanele, valgepõsk-laglele ja kurvitsalistele. Kohata võib tutkast, mustsaba-viglet, nurmkana, soolookulli, Balti rislrat, suurkoovitajat, kiivitajat ja teisi linnuliike. Pulgoja ja Pikla nina rannaniidul ning sisemaa liivakarjäärides on kogu kaitseala ühe tähtsaima liigi juttself-kärnkonna e. kõre elupaik. Häädemeeste (*Pulgoja*) rannaniidul asub linnuvaatlustorn.

Kabli rannaniit

■ Veel haruldustest

Looduskaitseala maastikuline mitmekesisus on aluseks paljude erinevate kasvukohatüüpide liikide esinemisele. Soometsas asub metskuukressi ja karulaugu kasvuala. Taimeharuldustest nimetagem veel niidutaimi - emaputke, rand-kikka-putke ja kahelehist käokeelt; sootaimi - kollast kivirikku, sookolda, jt.

Kaitseala on oluliseks läbirände ja toitumispaigaks kala- ja kaljukotkale, must-toonekurele, konnakotkale, järvekaurile, aga ka tõmmu- ja tiigilendlasele.

■ Veidi infot lähikonnast

• Uulu mõisa pargis toimus 1867. aastal Pärnumaa kihelkonna esimene laulupidu, mille organiseeris Pärnu Eliisabeti koguduse pastor C.F. Lorenzsonn. See oli ühtlasi esimene taoline üritus Eestis. Algatus tuli J.V. Jannsenilt 1858. a. „Perno Postimehes“;

Must-toonekurg

Väike-konnakotkas

(20. sajandi I poolel oli Pärnumaal 11 kihelkonda 43 vallaga; 1939.a. 23 valda ja praegu 19 valda);

• Häädemeestel Püha Mükaeli luteri kirik ja Issandamuutmise apostliku-õigeusu kirik

• Arumetsa viirsavimaardla;

• veel 13. sajandil oli Häädemeeste piirkond eikellegimaa Läänemaa, Alempoisi, Sakala ja liivlaste Metspole vahel;

• 1560.a. on teada Gudmannbach'i (Häädemeesteoja) nimeline mõis ja sadamakoht;

• vanasti olnud Häädemeestel nii head poisid, et kandnud pühapäevahommikuti tüdrukutele loomade joogivee lauta (teisendi järgi laupäeviti saunavee sauna);

• 1861 lasti Kabli rannas vette esimesed eestlaste kaugesõidupurjekad;

• pisut väiksemaid purjekaid ehitati juba aastakümneid varem, et vedada Riias Sankt-Peterburgi puud ja kipsi;

• Krimmi sõja ajal 1853-1856

blokeerisid inglise ja prantsuse sõjalaevad Läänemere. Soola ja muudki oli vaja aga kindlasti meritsi kohale toimetada. Surmaga riskides panid soolaveoga oma rikkusele aluse Martinsonid Häädemeestelt, Grantid Kablist ja Mihkelsonid Ikklast;

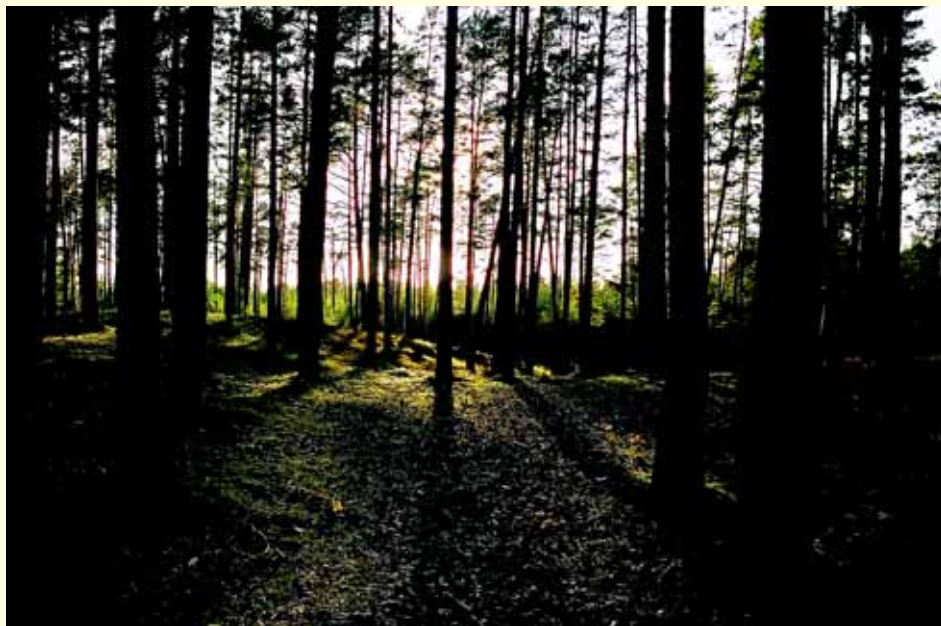
- 1864 avati Heinaste merekool;
- „Liivased rannad, laevameistrid, Heinaste merekool, Kabli linnujaam, Moskva suvilad, K. Pätsi sünnikodu” nüü on iseloomustatud mereäärset ala Uulust Iklani (Pukk, 2000).

■ Jõulumäe Tervisekeskuse looduse õpperada

Kui on aega ja tahtmist, siis enne Luitemaa Looduskaitsealale jõudmist

soovitame külastada Jõulumäe Tervisekeskuse looduse õpperada **2****.

Jõulumäe Tervisekeskus asub 24 km Pärnust Riia suunas Metsaküläst vasakule pöörates metsa sees. Jõulumäe üritustel on alati juhtmõtteks olnud „tule ja tunne rõõmu sporditegemisest“. Ja neid võimalusi on tõesti palju: staadion, looduse õpperada (5 km), valgustatud suusajooksurada (3 km), asfaltrada (1,8 km), päkapiku- ja kelgurada, võrk- ja korvpalli-, tennise- ja kurniväljakud ning palju muid võimalusi. Ette tellimisel on suurepärase võimalus aktiivseks puhkuseks ka suurtele gruppidele ja seda aastaringselt. Lisaks

Luitemännik Jõulumäel

Kabli rannaniit ja linnujaam

majutusteenus, kohvik, välisöökla, laululava ja lõkkeplats. Märgistatud on kolm pikemat matkarada (10, 15 ja 25 km) luitemännikutes. Pikim neist ulatub Rannametsa-Tolkuse looduse õpperajani. Jõulumäel saab jalgrattaga sõita ja koguni suvel suusatada (*asfaltrada*) ning sisehallis talvel jääkeeglit (*curling*) mängida.

Lähedal Rannametsa-Tolkuse looduse õpperada, K. Pätsi sünnikoha memoriaal, kaunid vaated merele Suurna ja Pikla ninalt ning Eesti suurim hallhaigrute koloonia. Võiste aleviku piiril (*Pärnust tultes vasemat kätt maantee ääres parkimisplatsi märgi juures*).

■ **Kabli linnujaam** ③ on tuntud lindude rõngastuskeskusena aastast 1969. Linnujaam rajati algselt vajadusest komplekselt uurida rasvatihase kui mudelliigi populatsiooniökoloogiat ja metsalindude

sügisrännet. Linnujaamas on 17 m kõrgune ja 28 m laiune linnumõrd ning 7 m kõrgune linnuvaatlustorn. Aastate jooksul on Kablis rõngastatud üle poole miljoni linnu 185 liigist. Kabli on punapea-õgija, vööt- ja kuldlehelinnu ning taigatihase esmaleiukohaks Eestis. Lisaks lindudele on uuritud nahkhiirte rännet, kiile ja ümbruskonna pisiimetajaid. Jaama juures asub rannaniit, millel on kõre elupaigana väga kõrge zooloogiline väärtus.

Kabli linnujaama keskuse juurest algav õpperada kulgeb piki mererannikut. Raja pikkus on umbes 1,8 km. Kabli linnujaama kaitsealal kulgeval rajal tutvute rannikule iseloomulike taimekoosluste, erinevate luitetüüpide, mitmesuguste pesakastide ja liigirikka linnustikuga. Keskuse juures on teabetahvlid ja linnuvaatlustorn. Eriti põnev on koht lindude kevad- ja sügisrände ajal. Lisainfo: <http://www.nigula.ee/kabli/>

Kabli linnujaama ala on maakonna väärtuslik maastik ja Natura 2000 võrgustiku linnuala.

Lähedal Kabli liivarand, kaptenreeder Marksoni majamuuseum, Krapu ja Lemme telkimisala.

Kabli looduskeskus asub varem Orajõe puhkemajana tuntud hoones. Looduskeskuses on võimalik tutvuda loodusteemaliste raamatutega ja vaadata loodusfilme. Looduskeskus korraldab loodusmatku ümbruskonnas. Siin on kaminaruumid seminaride korraldamiseks, telkimis- ja piknikukohad ning looduslaagrite korraldamise võimalus. Samas asub ka RMK teabepunkt. Lisainfo:

telefon: 513 9177;

e-post: kabli.looduskeskus@rmk.ee;

<http://www.rmk.ee>

■ **Nigula Looduskaitseala** ④ loodi 1957. aastal eesmärgiga säilitada Lääne-Eestile tüüpiline u. 10 000 aasta vanune raba. 1960-ndate lõpus

alustati rabalindude loendusega ja eri jõhvikavormide (*praegu üle 700*) kasvatamisega. Nigulas saate nautida kogu rabamosaiiki: puhma-, puis-, lauka-, ja älvesraba; rabamännikuid ja soosaari- peakseid - oma liikide ja värvide mitmekesisuses. Nigula Looduskaitsealal on mööda laudteed kulgev 6,8 km pikkune looduse õpperada (** *õpperaja juhendi saate kaitseala keskusest*). Et raja pikkus ei kohutaks, siis arvame, et vähemasti osalise ülevaate Nigula rabast saate ka umbes 1 km pikkuse rännakuga esimese vaatetornini Nigula järve veerel.

Looduskaitseala osadeks on ka 1969. aastal rõngastuskeskusena tegutsemist alustanud Kabli linnujaam ja metsloomade taastuskodu.

Nigula Looduskaitseala on 1997. aastast Ramsari ala, rahvusvahelise tähtsusega linnuala, maakonna väärtuslik maastik, Natura 2000 võrgustiku linnu- ja loodusala.

Nigula raba

Täiendav info looduskaitseala kodulehelt: <http://www.loodus.ee/nigula>

NB! Enne õpperajale suundumist palume läbi astuda kaitseala keskusest Vana-Järvel ja kaasa võtta põhjalik juhend.

Lisainfo:

telefonidel: 445 1760, 524 5891.

e-post: nigula@nigula.ee

koduleht: <http://www.loodus.ee/nigula/>;

<http://www.nigula.ee>

Nigula Looduskaitsealal asub metsloomade taastuskeskus (*turvakodu*), mille tegevus algas 1994.a. Kokku on siin ravitud ja hoolitsetud 117 liiki kuuluvate loomade eest. Lähedal paikneb Laiksaare looduse õpperada.

■ Laiksaare looduse õpperada 5

asub Häädemeestelt Kilingi-Nõmme suunal liikudes 10 km kaugusel. Laiksaare on oma nime saanud sellest, et talukohad paiknesid saartena soode ja metsade vahel. 2 km pikkune info-tahvlitega õpperada algab Laiksaare metskonnahoone juurest. Kui soovite tutvuda lammimetsaga, siis olete õiges kohas. Lammimets asub Rannametsa jõe kallastel. Enne õpperajale suundumist pöörake tähelepanu looduskaitsealusele tammele ja Eesti kõrgemale (31,5 m) künnapuule. Raja äärde jääb puhkamiseks ja lõkke tegemiseks kaks matkaonni. Metskonna aladele jääb ka 2,1 ha suurune kaitsealune männik.

Laiksaare on Natura 2000 võrgustiku loodusala.

Lisainfo kodulehel: <http://www.rmk.ee>

Tosin kilomeetrit edasi liikudes ning paremale pöörates (*Vangu bussipeatus*) leiata end metsade keskelt. Rae järve puhkekohas on võimalik telkida, lõket teha, ujuda, kalastada ja läbida koprarada (*pooleldi valmis*). Puhkekoha lähedal teetammi kõrval asub 2003.a. valminud korralik kalatrepp, et võimaldada kaladel naasta piki Ura jõge kudemispaikadesse Rae järves.

Tee ääres on kolm rändrahnu (*ligipääs suhteliselt halb; rändrahnud umbes 1,5 m kõrgused ja 3-4 m ümbermõõduga*) ja lähedal Nigula Looduskaitseala.

■ Tihemetsa looduse õpperada*

Enne Tihemetsa ⑥ jõudmist soovitage külastada Saarde kirikut ja selle ümbrust. Neogooti stiilis Saarde Katariina kirik ehitati Kilingi mõisa juurde 1684-1694, ümberehitus toimus 1858-59. (*Eestis on neogootikale tavaline 4-tahulisus, Saarde kiriku torn on ülalt aga 8-tahuline ja torni terav küiver on samuti 8 kandiga.*) Kiriku kõrval säilinud põlised tammed on istutatud 1820. a. talupoegade pärisorjusest vabastamise mälestuseks. Kiriku taga on maaliline järv.

Tihemetsa ümbruse looduse õpperadade süsteem valmis 1979.a. Lühem variant 6,5 km, pikem aga 15 km (*Looduse õpperajad. Koost. J.Eilart, 1986*). Rajal info-tahvlid

Laiksaare mets

puuduvad.

Käesoleva matka raames soovitate külastada Tihemetsa (*Voltveti*) mõisahoonet ja seda ümbritsevat parki. Voltvetit (*Tignitz*) on esmakordselt mainitud 1560; uus härrastemaja valmis 1830. Nn. vanas pargis on iidsed pärnaalleed, tiigid ja tehisaared. Parki läbib Alva oja. Voltveti oli metsamõis, sest põllumaad leidus metsaga võrreldes vähe. Mõisaajast on pärit kõnekäänd ideaalse mõisa kohta: “kui oleks Viljandi põllud, Õisu heinamaad ja Voltveti metsad, saaks sellest maapealne paradüis”.

Mõisahoonest paar kilomeetrit Viljandi poole on veel üks tähelepanuväärne hoone Voltveti kõrts. Kõrtsihoone on teadaolevalt Eesti pikim (84 m) ja laiem (15,3 m) ning ühtlasi Baltimaade suurim säilinud maakõrtsihoone. Algselt oli kõrtsihoones 14 ruumi. Ehitusdaatumina on talliseina raiutud aasta 1802.

Voltveti (*Alva*) ürgorg saab alguse vanast pargist. Allikukivil on ürgorg üle 150 m lai ja 6-7 m sügav. Oru veergudel paljanduvad kohati 4-5 m paksuselt devoni ajastu savid.

Lähedal Lodja postijaam aastast 1800. Sama projekti järgi on rajatud ka Halinga ja Mõisaküla postijaamad. Need Tallinn-Pärnu-Riia postitee peatuskohad olid esimesed kivist postijaamade tüüpprojekti ehitised. Lodja postijaamast kilomeetri jagu Pärnu poole liikudes ning paremale pöörates Sigaste külas asub Raja talu

koduloomade ja lindude loomaaed ja mõnus puhkekoht.

■ **Allikukivi koopad** ⑦ asuvad poolteist kilomeetrit Kilingi-Nõmmest ida pool vana ja uue maantee vahel (*vaata teeviita*) Allikukivi ürgoru nõlvas. Koobas on looduskaitse all ja kantud Eesti Ürglooduse Raamatusse. Koopa pikkuseks on 33 m ja see kujutab endast ümarat grotti läbimõõduga kuni 6 m ja kõrgusega umbes 2,5 m. Seintel esineb omapäraseid looduslikke skulptuure. Loodepoolse seina alt voolab välja ojake ja suundub kitsasse 11 m pikkusesse käiku, mida mööda saab teise grotti (9 m lai; 2 m kõrge). Allikukivi koopad on ainulaadsed oma sopilisusega, mis on tingitud paljudest püstitõhedest liivakivis.

Allikukivi koopasse olnud sissepääs ka vanasti, selgub 1890.a. kirja pandud muistendist: *Allikukivi mäe all*

Allikukivi koopad

Reiu jõgi

elanud vaimud, kes käinud allika juures asunud suurest avausest väljas linnu ja nägemuste kujul inimesi kimbutamas. Kord katsunud nad isegi Saarde kirikut kividega puruks pilduda. Hiljem olla mitu Allikukivi vabriku töolist koopasse kaduma jäänud ning seetõttu lastud koopa sissepääs sulgeda.

20. sajandi alguses töötanud kalevivabriku ajal oli koopast lähtuva allika peal uhke sammastega teeliste joogiveekoht.

Allikukivi koobaste ümbrus on Natura 2000 võrgustiku loodusala ja maakonna planeeringus silmapaistvalt ilusa vaatega koht.

Ja käesoleva matka lõppu veel veidi Edela-Eesti ühest pärlist **Reiu jõest**. Reiu jõgi on 70 km pikkune ja

saab alguse Lätis Soka järvest. Väga maaliline on see jõgi oma loogete ja silmustega eriti Ristiküla ja Surju vahelisel lõigul. Reiu jõgi on Natura 2000 võrgustikus ja jõe alamjooks koos vana raudteesillaga maakonna planeeringus kui silmapaistvalt ilusa vaatega kohad.

„Reiu jõgi. Kord lähenes ta usutavalt maanteele, kord põgenedes kaugele tulikast kollendavale niidule. Vahel siugles paremale, vahel vasemale nagu pagev madu. Kord peitis end säbara lepavõsa taha. Paiguti ahenes sügavaks, paiguti laius madalaks, vulises ja väreles püikeses läikivate rändkivide vahel...“

Johannes Piiperi reisikirjast
10.06.1934

Kirde-Pärnumaa loodusmatk

Matkates Sauga, Are, Halinga, Vändra, Tori ja Paikuse valla territooriumil on Teil ainulaadne võimalus tutvuda huvitavate looduskaitsete ning kultuuri- ja haridusajalooliste paikadega.

Inimtegevuse vanimad jäljed Pärnumaal asuvad Reiu jõe suudmes ja Sindi lähisel Pulli külas. Tänapäevaste maastikuvormide kujunemine algas Kirde-Pärnumaal pärast Balti Jääpaisjärve taandumist umbes 10 000 aastat tagasi. Siis algas ka paljude laugastike ja rabalehtritega Kikepera raba ja erakordselt kõrge (*kuni 6 m*) rabarinnatisega Kuresoo teke. Edela-loode suunaliselt kulgeb Pärnumaa suurim metsamassiivi vöönd, millest Vändra metsad on ka laulu sisse pandud (*“Vändra polka”: ...suured metsad ja karulaaned...*). Pärnu (*muinasajal nimetati Emajõeeks*), Navesti, Halliste, Vändra ja Reiu jõgede kaldad on aastasadu olnud inimeste elupaigaks ja elatusallikaks (*kaubateed, vesiveskid, palgiparvetus, jm.*). Halliste jõe suudmeala üleujutused on andnud koguni nimetuse *“viieandale aastaajale”* üleujutusele Soomaal.

Järgnevalt pakume Teile valiku kauneid ja põnevaid paiku, mida 1-2 päeva jooksul külastada. Pärnumaa põhja- ja kirdeosaga tutvumiseks valige mõni sobiv matkasuund.

Alustades matka Vändra suunas mööda Paide maanteed, soovitame kõigepealt külastada 2002. a. valminud 2,7 km pikkust **Tammiste metsarada** **8**. Metsaraja eesmärgiks on pakkuda Teile lõõgastavat puhkust ning teavet metsa elust, tutvustada metsade majandamist ja metsahoidu. Teabetahvlitega varustatud metsarada algab Tammiste Hooldekodu bussipeatusest umbes 150 m Pärnu jõe suunas (*jälgi viitased*). Niidu-Tammiste piirkond on maakonna väärtuslik maastik.

Liikudes edasi 5-6 km on võimalus pöörata paremale Sindi poole. Silla lähedal, Pärnu jõe paremal kaldal, asub 1967. a. avastatud Pulli asulakoht (*umbes 9500 a. e.Kr.*). Pulli küla

ürg-inimese elukoht asus kunagise Joldiamere (10-9 tuhat aastat tagasi) soostunud laguuni kaldal, mis hilisema Antsülusjärve (9-7,5 tuhat aastat tagasi) mattis liivakihi alla. Luuja kiviesemete leiud viitavad sellele, et tolleaegsed asukad tegelesid kalapüügi ja küttimisega (*põder, kobras*).

■ Tootsi ja Piistaoja

Sõites edasi veel 11 km Tori poole on võimalus taas paremale pöörates nautida vaadet Pärnu jõe. Sõites aga otse veel 6 km, jõuate taas teeristi. Vasakule pöörates saab Tootsi aleviku, kus on juba 1939. a. toodetud turbabriketti.

Paremale jääb tuntud veisekasvatuspriirkond Piistaoja. 1941. a.

Lõkkeplats Tammiste metsarajal

Vöidula mõisahoone

loodi siin mustakirju piimakarja aretusbaas. Piistaoja põllud, rohumaad ja metsatukad on kantud Pärnumaa väärtuslike maastike nimekirja. Piistaoja on maakonna väärtuslik põllumajandusmaastik.

Edasi viib maantee mööda Põhja-Pärnumaa otsmoreeni, mis on kunagise mandrijää servakuhjatis siluri ajastu lubjakivist. Jääserv peatus siin umbes 12 000 aastat tagasi. 20 kilomeetri pärast jõuategi Vändrasse.

■ Väandra ümbrus 9

Esimesed säilinud allikad Vändrast (siis *Wenderskulle*) on aastast 1515. Kirikuarhiivi andmetel tähendab nimekuju Fendern Moorlandi, mis eesti keeles võiks olla rabamaa.

Vändra mõis rajati 16. sajandil. Eesti kultuuriloos on Vändral (koos *Toriga*) oluline osa. 1870-ndate rahvuslik liikumine (eriti *hariduse vallas*) oli siinmail üks omapärasemaid. On ju Vändra ja selle ümbrusega seotud Johann Woldemar Jannsen (1819-1890), Lydia Koidula (1843-1886) ja Carl Robert Jakobson (1841-1882).

Vändramail on sündinud ja töötanud ka kolm tuntud 19. sajandi maadeuurijat von Ditmarite (*tuntuim Karl Woldemar von Ditmar*) suguvõsast, Eesti skautluse rajaja Anton Õunapuu ja helilooja Mihkel Lüdig. Paljud tuntud kultuuri- ja haridustegelased on maetud Vändra kalmistule. Ajaloolistest ehitistest

nimetagem 1885. a. valminud Eesti esimest kurttumade koolihoonet (ühtlasi *Baltimaade suurim puitehitis*), Vändra Püha Martini kirikut (1624) ja 1844. a. valminud viie kaarega maakividest kirikumõisa magasiaita.

Vändrast kirdesse jääb endine Võidula (*Carolinenhof*) mõisahoonet (10). 1872. a. valminud omapärane puithoone oli endise klaasivabriku (*asutatud 1822. a.*) süda. Kohalikust ja Piusalt toodud liivast valmistati siin alguses pudeleid ja hiljem aknaklaasi. Mõisahäärberis on võimalik pidada koosviibimisi ja telkida maalilise Kärü jõe kaldal. Vändra ümbrus on maakonna väärtuslik maastik.

■ Mäbara Linnamägi

Vändrast kümme-kilomeetrit idasse asub muistne Mäbara linnamägi (*kutsutud ka Kirikumäeks ja Puna-mäeks*) (11). Kuni 25 m kõrgust linnamäge piirab Mäbara jõgi ja soo. Linnamägi oli väikese Alempoisi maakonna lõunaserval asunud kindlustatud koht. Alempoisi maakond asus kahe vägeva vahel- läänes Läänemaa ja lõunas Sakala.

Maakonna planeeringus on Mäbara linnamägi ka kui silmapaistvalt ilusaga vaatega koht.

■ Kurgja-Linnutaja

Pärnumaa kirdenurgas asuvad Kurgja-Linnutaja talumaad. 1515. a. ürikutes on mainitud Kureculle küla, millest läbi nimemuutuste (*Kureküla*,

Mäbara linnamägi

Kurgja

Kurejõe) on tänapäevaks juurdunud Kurgja. Kurgjal asub Carl Robert Jakobsoni (1841-1882) talumuuseum 12 aastast 1948. Ärkamisaja (aja)kirjanik, poliitik ja põllumees elas ja töötas Vändras ja Kurgjal alates 1872. aastast. Kurgja-Linnutaja talu oli tuntud uute põllumajanduslike meetodite rakendamise, tolle aja moodsate põllutööriistade kasutamise, mesinduse ja veisekasvatuse, viljapuuaedade, parkide ja veskite poolest.

C. R. Jakobson on Eesti esimeses põllumehe käsiraamatus “Teadus ja Seadus põllul” kirjutanud: “...maakoht ilma lilleaiata on nagu roog ilma soolata või nädal ilma pühapäevata...”; 1868. a. “Eesti Postimehes” aga:

“Kaks suurt asja on, mille peal meie rahva edaspidine elu ja tähtsus saab juurduma, need on: põlluharimine ja meresõit”. Kuidas lood praegu on, jäägu siinkohal igaihe otsustada. Kurgjalt Viljandisse minekuks kasutas Jakobson igivana metsarada, mida nüüd kutsutakse “Sakala teeks”. Kurgja on maakonna väärtuslik maastik ja Kurgja veskipais silmapaistvalt ilusa vaatega koht.

Valides Pärnus suuna Raekülast Sindi poole.

Raudtee ja Riia maantee vahel asub looduskaitsealune Raeküla männik. Siinses nõmmemännikus ja luiteharjadel kulgevad head suusa-

rajad.

Sindi-Lodjal avaneb kaunis vaade Reiu jõe suudmealale. Kilomeetri jagu ülesvoolu on tuntud vabaõhulavastuste paik. Reiu jõe suudmes avastati 2000. aastal muinasasula kohad (umbes 11 000 aastat vana).

Sindis on Pärnu jõgi kaunite kõrgete kallastega. Jõe paremal kaldal Sindi park ja funktsionalistlik raekojahoone. Sindi kalevivabrik ehitati aastatel 1832-1834, mille käigus rajati Pärnu jõele ka tamm. Vaade paisule ja tammile on küll võimas, kuid rohkem kui poolteist sajandit on see olnud pinnuks silmas kaluritele ja jõeäärsetele elanikele. Praegu on sinse ebaõnnestunud kalatrepi kõrval populaarne kalaturismi ja väljasõidu koht. Sindi

park ja paisu ümbrus on maakonna väärtuslik maastik ja silmapaistvalt ilusa vaatega koht.

■ Võnnukivi

• Vanakurat pahandanud Pärnu esimese kiriku ehitamise pärast. Tartumaalt Võnnust võtnud kivi ja visanud Pärnu kiriku torni poole. Jõudu oli aga nii vähe, et kivi langenud Taali mõisa põllule. Siis visanud teist korda veel suurema kiviga, mis kukkunud Taali kirikumõisa alla jõkke;

• Võnnukivi on lastetoomise kivi väike toodi Võnnu kivi alt;

• Võnnukivi olevat kunagi Kalevipoja vestitaskust maha pudenenud;

• Pärnu jões Taali vallamaja kohal asub suur kivimürakas, millest

Reiu jõe suudme ala

Võnnukivi

kõneldakse : muinasajal ehitanud Olev ja Kalev Eestimaale linnu : Kalev ehitanud Riia ja Olev Tallinna. Kui Olev ehitanud Oleviste kiriku, saanud Kalev kadedaks ja tahtnud tööd hävitada. Ta võtnud suure kivi ja visanud Riia ja Tallinna suunas. Kivi aga kukkunud Ülemiste järve. Olev visanud kiviga vastu. Et aga jõud Kalevi omast hulga nõrgem olnud, siis lendas kivi ka ainult poole vahemaast ja langes Taali vallamaja juures Pärnu jõkke.

Urumarja spordibaasi juurest paarkümmend meetrit ülesvoolu leiab keset Pärnu jõge looduskaitsealuse Võnnukivi **13**. Võnnukivi ehk Kalevipoja Vestitasku kivi ümbermõõt on 22 m ja kõrgus 5 m. Mineraalide

koostise järgi kuulub ta rabakivide hulka. Rabakivi on kunagi kaheks lõhestunud ning kasutatud ka kultuskivina.

6 km enne Torit asub Pärnu jõe kaldal Taali mõisahoone. Nimi (Staelenhof) tuleneb Stael von Holsteini aadlisuguvõsast. Von Holsteinide valduses oli mõis 1619-1919. Paekivist neorenessansi stiilis peahoone valmis 1852. Omapärased peamaja osad on nurgatorn ja kaaristu paraadukse ja trepikoja kohal.

■ Tori

Tori oli kunagi kihelkonnakeskus. Tori alevik hakkas kujunema 19. sajandi lõpus, kandes enne Tõia küla nime. Ajaloolistest vaatamis-

väärsustest nimetagem mõisaansamblist säilinud viinakööki, hobusetalle ja imposantset väravat. 1845. a. ehitatud klassitsistlik kümne sambaga kõrtsihoone on üks suuremaid Eestis. Kõrtsi Pärnupoolne ots oli “saksa-pool”, teine talumeestele. Praegusele Püha Jüri luteri kirikule **14** pandi nurgakivi 1852. a. 2001. aasta Jüripäeval pühitseti kirik Eesti Sõjameeste Mälestuskirikuks. Kiriku kõrval pronkskuju Püha Jüri võitlusest lohega.

Tori mõis oli 16. sajandil ordukomptuuri peamõis. 1820-ndatel renditi mõis Liivimaa rüütelkonnale meriinolammaste ja tõuveiste pidamiseks. Tori Hobusekasvatus sai alguse 1856. a. Tori hobuse kui iseseisva tõu aretuse alguseks peetakse 1892. aastat, kui renditi (1894 osteti) Sangaste krahv Bergilt roadsteri tüüpi sugutäkk Hetman. Märad pärinesid enamasti aga kohalikust eesti hobuse tõust. Tori hobusetõu aretamisel on suured teened Mihkel Ilmjärvel. 1926-1947 hobusekasvatuse juhatajana töötanud Ilmjärvele on püstitatud mälestusmärk.

■ Tori Põrgu

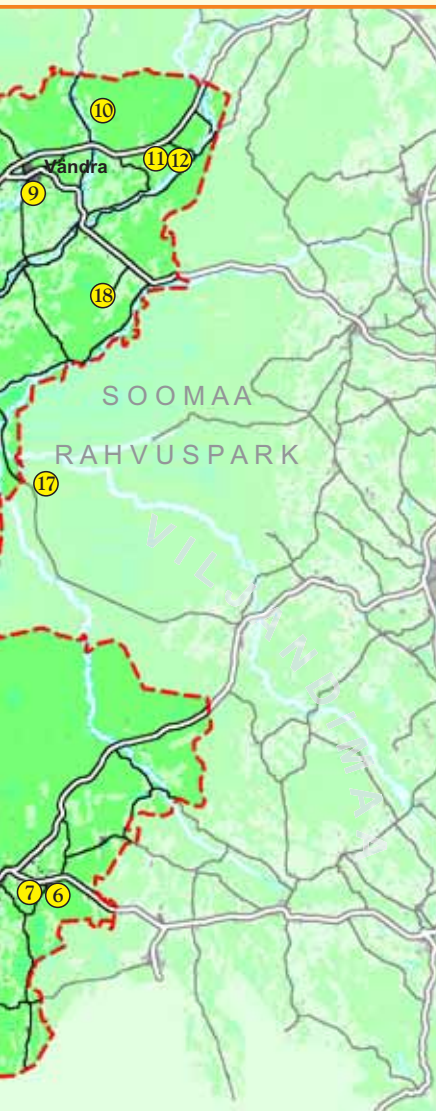
Tori Põrgu asub kalmistu kohal Pärnu jõe vasakul kaldal kuni 500 m pikkuse püstloodse liivakivi paljandis. Paljand on kuni 10 m kõrgune. Koopa-su asub maantee sillast veidi ülesvoolu. Tori liivakivijärsak on parim keskdevoni Pärnu lademe paljand, kus

Püha Jüri luteri kirik

avaneb maapinnal hallikasvalge vilgurikas liivakivi. Liivakivi alumises osas leidub 300 miljonit aastat tagasi elanud rüükalade kivististe tükikesi ja primitiivsete esimeste maismaataimede (*psilofüütide*) jäänuseid. Tori paljand on üks väheseid keskdevoni taimede leiukohti Baltimaades. Kohati võib liivakivis näha ka mergel-dolomiidi püriidipesakesi. Tänapäeval koosneb Tori Põrgu sisselangenud ja maa-alusest osast. Koopa säilinud nähtav osa kujutab vaid osakest kunagisest allikakoopast. Praegustel andmetel võib väita, et Tori Põrgu oli enne sisselangemist (*suuremad* 1908, 1937 ja *koopa suue* 1974) üle 5 m lai, kuni 5 m kõrge ja üle 32 m pikk.

- 1 Luitemaa Looduskaitseala
- 2 Jõulumäe Tervisekeskuse looduse õpperada
- 3 Kabli linnujaam
- 4 Nigula Loodusekaitseala
- 5 Laiksaare looduse õpperada
- 6 Tihemetsa looduse õpperada
- 7 Allikukivi koopad
- 8 Tammiste metsarada
- 9 Vändra ümbrus
- 10 Võidula mõisahoone
- 11 Mäda linnamägi
- 12 Carl Robert Jakobsoni talumuuseum
- 13 Võnnukivi
- 14 Tori kirik
- 15 Tori ripsild
- 16 Pääkapikumänd
- 17 Soomaa Rahvuspark
- 18 Tellissaare kivi
- 19 Valgerand
- 20 Audru polder
- 21 Audru park, mõis ja kirik
- 22 Lindi Looduskaitseala
- 23 Pootsi mõis
- 24 Linnujaam ja Manilaid
- 25 Kihnu looduse õpperada
- 26 Seliste kirik
- 27 Tõstamaa mõis, park, luited ja õpperada
- 28 Ermistu ja Tõhela järv
- 29 Alumäe kiviriik
- 30 Kastna poolsaar
- 31 Kolga oja ja luited
- 32 Nedrema LKA, Nedrema-Kalli puisniit
- 33 Uduna tamm
- 34 Rehekivi
- 35 Panga mägi ja tamm
- 36 Oidrema mõis
- 37 Mihkli
- 38 Avaste Looduskaitseala, Soontagana maalinn
- 39 Vahenurme Looduskaitseala
- 40 Lavassaare turbaväljad ja raudteemuuseum
- 41 Pärnu-Jaagupi ja Vahenurme
- 42 Pööravere
- 43 Kaisma

● Tori Põrgut nimetatud vanasti ka Kuradimäe ja Kurjama auguks, sest sealte viivat tee põrgusse. Ühe rahvajutu järgi muutuvat koobas taga pool nii avaraks, et saab püsti edasi minna;

● Kord olevat hanele kell kaela pandud ja august alla saadetud. Hani tulnud Viljandis välja;

● Vanakurat elanud Tori Põrgus ja küsanud vastaskalda Tõia küla naisi. Kui naised pesu pesnud, oli Vanakurat pesu ära määrinud ja kuivatamise ajal lasknud alati vihmil sadada. Tõia naistel lõppes kannatus ning võtsid kaasa märja pesu ja pesukurikad ning läksid Tori põrgusse, kus hakkasid Vanakuradit märja pesu ja pesukurikatega peksma. Vanakurat pistis punuma Kikepera soo poole. Naised järele. Naised ajanud

Vanakuradit kuni Vireksaareni, siis pöördunud tagasi. Vanakurat ka väsinud ja istunud Altaru metsas kivile. Selle kivi nimi on Vanakuradi tool, sest on tugitoolikujuline: istumisaseme ja leeniga. Sellest ajast jättiski Vanakurat Tori põrgu maha;

Ja lõpuks kõige pretensioonikam.

● Tori Põrgu asub Tori kihelkonna keskel. Varema arvamise järgi ka maakera keskel, sest siit algab telg, mille ümber pöörleme. Telje teine ots ulatub siis taeva. Tori rahval on suhteliselt lihtsam minna kunagi põrgu, on käepärasem. Pealegi on surmuaed üleval ja põrgu all.

Torist kagusse Kikepera raba poole asuvad kaks suurt rändrahnu

Tori Põrgu

Päkapikumänd Jõesuus

Ohvrikivi ja Vanakuradi tool.

● **Kikepera raba**

Kalevipojal ja Vanapaganal olla alati ohnud vanad võlad õiendada, seepärast kaklesid. Juhtunud kokku Kikepera sool ning kohe kaklus lahti. Kalevipoeg virutanud Vanapagana soo põhja. Nende jalajäljed ongi laukad.

Jõesuus saate valida taas kahe suuna vahel: paremale Aesoo - Kaan-soo Vändra ja vasakule looduse õppe-rajad ja Soomaa Rahvusparki keskus. Aesoo suubub Halliste jõgi peaaegu vastassuunas voolavasse Navesti jõkke.

● Aesoo jääb suubumiskoha vahele kolmnurkne ala, mida koha-likud

“maailma nabaks” nimetavad.

Rahvalauluski: “Sõitsin üle Leetva raba, Aesosse, kus maailma naba”.

Jõesuu vaatamisväärsuseks on endise kõrtsi taga asuv 67 m pikkune rippild **15**.

■ **Päkapikumänd**

Soomaa poole sõites leiata teeristi lähedalt looduskaitsealuse Päkapikumänni **16**, mille ümbermõõt on 1,4 m ja kõrgus 3,4 m.

■ **Soomaa Rahvuspark**

Enne rahvusparki **17** keskusesse jõudmist Kõrtsi-Tõramaal on võimalik matkata laudteedega varustatud Riisa rabarajal ja Ingatsi õpperajal.

Soomaa Rahvuspark moodustati 1993. a. eesmärgiga säilitada loodusmaastikke (*sood, lamminiidud ja metsad*) ja klassikalisi kultuurmaastikke Vahe-Eesti edelaosas. Rahvuspargi eelkäijateks oli 1957. a. moodustatud Halliste puisniidu botaaniline kaitseala ja 1981. a. moodustatud Kuresoo, Kikepera, Valgeraba ja Öördi sookaitsealad. Soomaa nimi pärineb professor Teodor Lippmaalt.

Alates 1997. aastast on Soomaa Ramsari ala (*rahvusvahelise tähtsusega märgala*) ning kuulub ka rahvusvahelise tähtsusega linnualade (IBA) hulka.

Soomaad on nimetatud rippilla-ühepuulootsiku kultuuri alaks.

Piirkonna suurim rabamassiiv on Kuresoo, kus valitseb jänesvilla-rohuraba. Leidub ka suuri, kuni 120 m pikkuseid laukaid. Vastu Lemmjõe lammi asub Eesti kõrgeim rabanõlv.

Kolmandiku rahvuspargist moodustavad metsakooslused. Haruldased nendest on lammimetsad Lemmjõe ja Raudna jõe vahelisel alal (*Lemmjõe keelemets*) ja lodumetsad Halliste jõe ääres.

Omapäraseks maastikuks on Balti jääpaisjärveagne 1,2 km pikkune Ruunaraipe luiteahelik kaitseala kaguosas.

Soomaal kasvab mitmeid haruldasi taimeliike: rabaaladel lehitu pisi-käpp ja ahtalehine ängelhein; niitudel Siberi- ja kollane võhumõök, niidu-

Kuresoo raba Soomaal

Tipu luht Soomaal

kuremõök, lodukannike, laialehine neiuvaip, kahelehine käokeel, künnapuu, jt.; metsades palu-karukell, liiv-hundihammas, leesikas, karulauk, harilik näsiniin ja harilik kikkapuu.

Haruldastest loomadest võib kohata kaljukotkast, väike-konnakotkast, madukotkast, rabapistikku, metsist, tetre, rabapiüüd, sookurget, must-toonekurget ja rukkirääku.

Soomaal on viis aastaega, kusjuures viendat üleujutust on kõige parem jälgida Riisa üleujutusosalal (*kuni 175 km²*).

Pärnu maakonna Tori, Paikuse ja Väandra vallas asub kokku umbes viiendik rahvusparki 37 057 ha suurusel territooriumil.

Rahvusparki keskusest Kõrtsi-

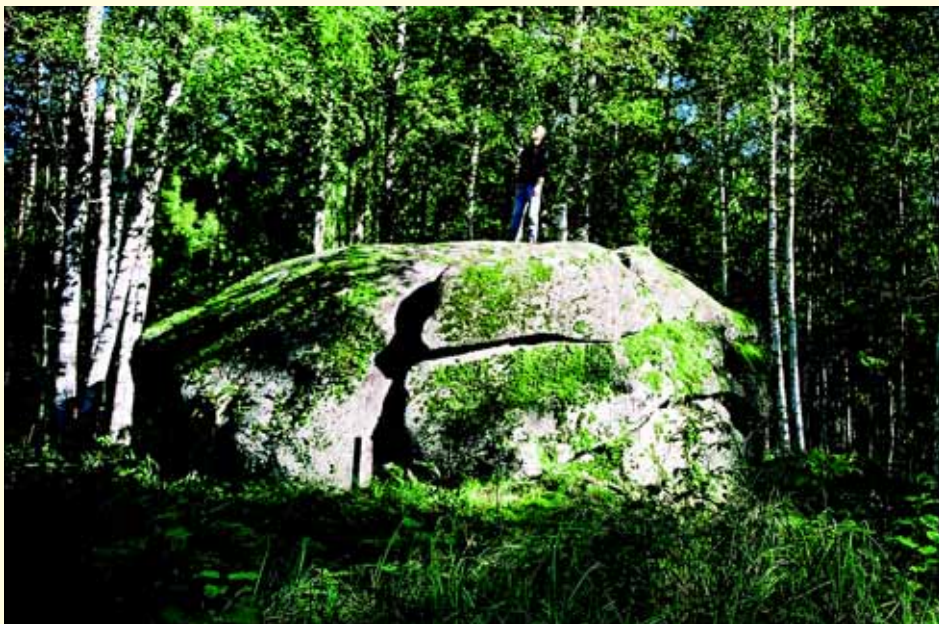
Tõramaal saab teavet viieteistkümne õppe- ja matkaraja kohta, sh. 4 laudteega rada rabadele (*Kuresoos ka vaatetorn*), laudtee Lemmjõe luhale koos vaatetorniga ja laudtee keskuse juures kopratammide lähedale.

Täiendav info rahvusparki kodulehelt <http://www.soomaa.ee>

Soomaa on Natura 2000 võrgustiku linnu- ja loodusala ja maakonna väärtuslik maastik.

Kaansoo suunas liikudes leiate paremale pöörates Ratta rändrahu (*ümbermõõt 15,1 m; kõrgus 2 m*).

Juhträndkivide järgi võib arvata, et Pärnumaa rändkivid on mandrijärga siia jõudnud Viiburi kandist ja Edela-Soomest. Rändkivide mineraalne koostis viitab küll sellele, et Ratta

Tellissaare kivi

rändrahn koosneb pegmatiidist (pärit ilmselt Ida-Soomest). Muide Ratta rändrahn on samasuguse mineraalse koostisega (mineraaliks pegmatiit) kui Eesti suurim rändrahn- Ehalkivi - Letipea rannal Lahemaal.

Kaansoost lõunas asuvas Kuresoos on Eesti esinduslikumad mesimuraka kasvualad. Mesimurakas on looduskaitsealune taimeliik.

■ Tellissaare kivi

☀ Vanakurat püüdnud Navesti jõest Suure-Jaani lähedal vähke. Sealt läinud mööda Kalevipoeg, kellele Vanakurat kohe kallale karanud. Kalevipoeg visanud ta aga jökke. Vanakurat võtnud

pärast maast kivi ja visanud Kalevipojale järele. Kivi kukkunud Tellissaare karjamaale. See kivi on nii suur, et sinna peale mahub mitukümmend inimest.

Tellissaare ehk Viie valla piirikivi **18** leiate, kui pöörate Kaansoo-Suurejõe teelt edelasse (vaata teeviita!). Migmatiitgraniidist rändrahn ümbermõõt on 24 m ja kõrgus 4 m. Samasuguse koostisega graniidid on iseloomulikud Viiburi ümbruse aluspõhjale. Rahnu lõunaküljel on tähed RENOVA ja arv 1765. Rändrahn oli piirikiviks kolmele kihelkonnale: Väandra, Tori ja Suure-Jaani ning viiele vallale: Uus- ja Vana-Väandra, Tori, Taevere ja Vastsemõisa.

Loode-Pärnumaa loodusmatk

Inimtegevuse vanimad jäljed Pärnumaal asuvad Reiu jõe suudmes ja Sindi lähedal. Loode-Pärnumaad sobiks ajalooürikutele (*Läti Henriku Liivimaa kroonika*) toetudes nimetada muistseks alaks või ka Terra maritimaks.

Matkates Audru, Tõstamaa, Varbla, Koonga ja Halinga (*lääneosa*) valdade territooriumil on ainulaadne võimalus kogeda maastikuvormide rikkust ja pinnamoodide kiiret vaheldumist. Pärnumaa loode- ja lääneosale on iseloomulikud: madal meri; saared ja laiud; liiva- ja moreenrannad; ranna-, aru- ja puisniidud; alvarid rahkjal paekivil; luiteahelikud; ooside ja otsmoreenide vööndid kivikülvidega; erinevat tüüpi sood ja märgalad loendamatute linnukogumikega.

Järgnevas loetelus pakume Teile valiku sõltuvalt huvidest 1-2 päeva jooksul külastada piirkonna kauneid ja põnevaid paiku.

Valgerand

Audru polder

■ Valgeranna

Valgeranna ¹⁹ pikk liivane supelrand on avatud lõunasse ja kaitstud põhjatuulte eest männimetsaga. Liivarand ulatub Audru jõe suudmest kuni poldrialani. Kahjuks on viimastel aastatel rüüsi jää ja tormid randa tublisti kahjustanud. Sellele vaatamata on siin suurepärane võimalus rahulikuks puhkuseks.

Valgeranna on maakonna väärtuslik maastik ja silmapaistvalt ilusate vaadetega ala.

■ Audru polder

Audru poldri ²⁰ 4 km pikkuse kaitsetammi rajamist alustati käsitsi 1930-ndatel ning rekonstrueeriti 1980-ndatel. Avar poldriala (*rohu-*

maa) on kujunenud läbirändel olevate veelindude peatus- ja toitumispaigaks ning kuulub rahvusvahelise tähtsusega linnualade (*Important Bird Area*) nimestikku. Siin on rändeaegne peatuspaik väike-luikedele (*Euroopa üks tähtsamaid*), laululuikedele, hallhandedele ja valgepõsk-lagledele. Poldril on märtsikuisse rände ajal loendatud korraga üle 20000 linnu.

Audru polder on Natura 2000 võrgustiku linnuala.

■ Audru park, mõis ja kirik

Audru ²¹ park asub aleviku keskel ja selle põhiosa hõlmab endise mõisa ümbruse ning mõlemal pool Audru jõge paikneva ala. Audru park on endine mõisapark. Esmakordselt

on Audru mõisa mainitud 1449.a. Saare-Lääne piiskopimõisana. 1807.a. läks mõis J.J.Pilar von Pilchau kätte ning kuulus suguvõsale kuni võõrandamiseni 1920.a., mil loendati üle 40 mõisahoonet. Efektsed on 1902-1905 ehitatud viinakööök (*nüüd klubi ja raamatukogu*) ja neljanurkse kellatorniga mõisa “antvärkide” maja.

Haruldustest kasvab pargis palsami nulg, must kuusk ja Serbia kuusk. Kogu pargialale on iseloomulikud suured põlised tammed ja pärnad ning suured lehised (*kõrgus 31-35 m*). Pargi suurim puu on hõbepappel ($h=27\text{ m}$; $p=620\text{ cm}$). Pargis asuva laululava keskel kasvab Eesti kõrgeim saar ($h=31,5\text{ m}$). Pargile lisavad maalilisust jõekäärud ja rippisillad.

Audru park

Audru Püha Risti Kirik

Audru Püha Risti kirik paikneb Audru-Tõstamaa maanteeäärsel kõrgendikul. Kirik on ehitatud 1680, läänetorn aga 1715. Kaks tinaraamidega vitraažakent pärinevad 19. sajandist. Nendel on kujutatud Pilar von Pilchaude ja von Ungern-Sternbergide aadlisuguvõsade vappe. Audru kirik on üks esimesi luteriusu kirikuid Eestis. Kirikut ümbritseb ainus kiriku juures asuv arboreetum ehk dendraarium Eestis. 1993.a. nimekirja alusel oli arboreetumis 194 taksonit puid ja põõsaid, millest haruldasemad on Fraseri nulg, Korea seedermand, tähkvaher, kollane kask, Ameerika pärn, Jaapani jalakas, jt.

Audru kirikuaeda peavärava juurde püstitati 1990. a. mälestuskivi

Lindi raba

köster-koolmeistrile Friedrich Saebelmannile ja tema muusikutest poegadele Aleksander Kunileid-Saebelmannile ja Friedrich August Saebelmannile. 1869. aasta I üldlaulupeo üks juhtidest oli Aleksander Kunileid-Saebelmann. Laulupeo kavas oli ka 2 eestikeelset laulu ja need olid just Kunileiu loodud „Sind surmani“ ja „Mu isamaa on minu arm“.

Maantee ääres pärast Valgeranna ristmikku leiata Audru mõisale kuulunud 1825. a. ehitatud omapärase 4-kandilise siseõuega kõrtsihoone (“Kuld Lõvi”).

Audru aleviku piireis asub ka 1956. a. rajatud Audru Karusloomakasvatus, kus kasvatatakse naaritsaid ja hõberebaseid. Audru kiriku kõrval

asub stiilne 19. sajandist pärinev sammastega magasiat (*praegu kauplus*).

■ Lindi Looduskaitseala

Lindi Looduskaitseala ²² loodi 1999. a. soolade ja neid ümbritsevate metsade kaitseks. Looduskaitseala eellasteks olid 1958. a. loodud hariliku jugapuu levila kaitseala ja 1981. a. loodud sookaitseala. Lindi soo arenes Litoriiinamere (*Läänemere arengustaadium 7,5-4 tuhat aastat tagasi*) laguuni soostumisel ja on praegu valdavalt märg mudaälveste ja üksikute laugastega lageraba. Mitmekesist rabamaastikku saab nautida luiteharjalt Audru-Tõstamaa tee ääres Lindist Kõpuni.

Lindi Looduskaitseala on Natura 2000 võrgustiku linnu- ja loodusala. Kogu piirkond on maakonna väärtuslik maastik ja Lindi-Tõstamaa tee on kaunite teelõikude nimistus.

■ Pootsi mõis, park ja kirik

Pootsi 23 mõis rajati 16. sajandi II poolel. Aastast 1560 sai omanikuks von Münchhausen; 1624. aastast ja järgmised 150 aastat oli omanikuks von Pahlen. 19. sajandil klassitsistlikus stiilis rajatud härrastemaja ehitati 1960-ndatel kahjuks ümber seoses seal asunud kooliga. 1860-ndatel asus siin keemiamanufaktuur. Pootsi mõisaga külgnevas looduskaitsealuses pargis kasvavad haruldustest saarvahtra teisend ja hall pähklipuu.

Pootsi-Kõpu Kolmainu Apostlik Õigeusu kirik valmis 1873. a. Kirikus on mälestustahvel esimesele eestlasest piiskopile Platonile (*Pootsis sündinud Paul Kulbuch*).

■ Kihnu väina merepark hõlmab Kihnu saare ja väina ning mandriosa rannikuala (*sh. ka Ermistu ja Tõhela järv ning Lindi Looduskaitseala*). Merepargist (615 km²) moodustavad 80% märgalad.

Integreeritud kaitsekorralduskava projekti järgi saab merepargist bioloogilist mitmekesisust tagav Ramsari ala, Natura 2000 võrgustiku üks sõlm-punkte ja ainulaadset kultuuripärandit säilitav ala. Lisainfo: <http://www.merepark.ee>

Tammeallee Pootsis

Nimetatud piirkond kuulub Natura 2000 võrgustiku linnu- ja loodusalasse.

■ Manilaid (24)

Manilaid ehk Manija ehk Manõja on suuruselt teine saar maakonnas. Manilaiu pindala on 1,9 km² ; edelakirde suunal on saar 4,5 km pikkune; laiemas kohas on selle maariba laius 500 m ja kitsamas kohas vaid 250 meetrit.

Saare iseloomulikeks tunnusteks on pikk rändkividega kõrgendik (*kõrgeim punkt vaid 5 m üle merepinna*) ja rannaniidud.

Siin asub üks maakonna suuri-

Manilaid, taamal Sorgu saar.

maid rändrahnne Manija Kokkõkivi e. Kotkakivi (6x3x4 m ja ümbermõõt 15 m). Kotkakivi on koostiselt graniitgneiss. Manija saar võeti looduskaitse alla 1991.a. kui haruldaste rannataimede (*näiteks rand-ogaputk*) kasvuala, veelindude ja kõre ehk juttself-kärnkonna elupaik. Kui veab, siis võite kohata nastikuid, kühnokk-luiki, kiivitajaid, tildreid, viglesid, tiire, kala- ja hõbekajakaid. Kosklad munevad siin nagu kodulinnud pesakastidesse.

Praegu peaks saarel olema hulgaliselt lambaid ja mõned šoti mägiveised, kelle põhiülesandeks on väga väärtuslikeks tunnistatud rannaniitude hooldamine. Madalad ja korrapärased „lombid“ karjamaadel on aga loodud kõrede elu- ja kudemispaikadeks.

Esimest korda on Manijat mainitud 1560. a. revisjonikirjades Holm Maune või Mano nime all kui kalurite peatuskohta ja heinamaad.

Manija asustati kihnlaste poolt 1933. a. Enne seda oli saar kasutusel Pootsi mõisa heinamaana. Manijale asus 1933. a. elama 22 peret, kokku 79 inimest. Praegu peaks püselanikke olema 26. Riida turismitalus on võimalik korraldada seminare ja kokkutulekuid. Lisainfo:

<http://www.parnumaa.ee/riida>

Manija saar on Natura 2000 võrgustiku linnu- ja loodusala, maakonna väärtuslik maastik ja silmapaistvalt kaunite vaadetega ala.

Kihnu rannik

■ Kihnu looduse õpperada 25

Hülgeküttide ja laevaehitajate saar, naiste käsitöö ja värvid, eriline keelepruuk, aastasadu säilinud pulmakombed. Nii iseloomustab Kihnu saart Harri Jõgisalu oma raamatus „Kihnu ning Manõja“ (*Maalehe Raamat*, 2001). Munalaiu sadamast 10 km kaugusel asuvale Kihnu saarele saab maist detsembrini (*jäävaba periood*) praami ja reisilaevaga ning Pärnu Lennujaamast lennukiga. Munalaiu sadam asub Pärnust ca´ 40 km kaugusel Pärnu-Audru-Tõstamaa maanteed pidi sõites ja Pootsis paremale pöörates. Info: <http://www.parnumaa.ee/kihnu>

Looduse õpperaja skeemi ja kirjelduse leiata Jaan Eilarti koostatud raamatus „Looduse õpperajad“.

- 2003. aastal kanti Kihnu saar ja selle elulaad UNESCO maailmapärandi nimekirja.

Kihnu saar on Natura 2000 võrgustiku linnu- ja loodusala, maakonna väärtuslik maastik ja mitmete silmapaistvalt ilusate vaadetega paik (*lõunatiip ja läänerannik*).

■ Seliste kirik 26

Seliste apostliku-õigeusu kirik ehitati Riias munkade poolt, toodi lahtivõetuna mööda jääteed kohale ja pandi Selistes kokku 1861. a. Kirik on kenasti korrastatud ja tornist avaneb suurepärase vaade merele.

Tõstamaa mõis

■ Tõstamaa mõis, park, lited ja õpperada

Tõstamaa alevik (27) asub Litorinamere luidete ahelike vahel. Kõrgeim koht siinkandis on mitmete legendidega seotud Leevaroti mägi (28 m ü.m.p.). Esimesed teated siinsest piiskopimõisast on aastast 1553. Aastatel 1831-1919 oli mõis Stael von Holsteinide valduses. Tõstamaa stiilselt uusklassitsistlik mõisahoone ehitati 1875-77 (*eelmine härrastemaja aastast 1804*). Koos nüüdseks restaureeritud esinduslike tallihoonetega moodustub ilus ehituslik kompleks. Mõisahoones asub alates 1922.a. koolimaja. Tall-tõllakuuris asub praegu kooli internaat. Mõisapark rajati 19. sajandi II poolel ja selle kes-

kel kõrgub esinduslik tamm. Tõstamaal asub infotahvlitega looduse ja ajaloo õpperada.

Vaata lisainfo:

<http://www.parnumaa.ee/tostamaa/>

<http://www.merepark.ee>

Nimetatud piirkond on Natura 2000 võrgustiku loodusala ja maakonna väärtuslik maastik.

Lähedal maalilised Värati ja Kastna poolsaared, Matsi rand ja Varemuru ning Pärlselja puhkealad, Kolga oja ja lited, Seliste kirik ja Ermistu järv.

P.S. Eestis tegutseb praegu 65 mõisates asuvat kooli, millest kolm ka Pärnumaal: Tõstamaa, Tihemetsa ja Kaelase.

■ Ermistu ja Tõhela järv

Pärnumaal on vaid 6 järve, millest suurimad on Ermistu (480 ha; *suuruselt Eesti kuues*) ja Tõhela (407 ha). Need nn. Tõstamaa järved (28) on madalad ja mudase põhjaga, ümbritsetud soodega. Ermistu järve suurim sügavus on 2,9 m. Ermistu järvemuda ehk sapropeel leiab kasutust hüdro-massina põlluväetiseks, koduloomade söödalisandite valmistamiseks (*B-rühma vitamiinid*) ja raviotstarbeks (*nt. Pärnu Mudaravilas*). Ermistu järves on hulgaliselt väikeseid turbasaari. Väidetavalt elavad siin parimad latikad ja linaskid. Tõhela järvest algab Pärnumaa vähirikikaim jõgi Paadremaa. Jõe suudmes on esinduslik kalatrepp.

Ermistu ja Tõhela järved ja nende ümbrus kuuluvad Natura 2000 võrgustiku linnu- ja loodusalade nimistusse ning on maakonna väärtuslikud maastikud.

■ Alumäe kiviriik

Tõhelast ida pool Männikuste ja Soomra vahel asub Alu-Murru moreenseljandik, mille kõrgem osa on Alu mägi. Kogu ala on umbes 4 km pikk ja 60 m lai, valdavalt 5 m ümbritsevast kõrgem. Kõrgeim vallseljandik on 38 m üle mere pinna. Suured alad on kaetud rändrahnudega (*1 aari kohta koguni 90 rändrahn*). Neis suurima Piirikivi e. Suurkivi ($h=3,7$ m; $ü.9,6$ m) juurde (*asub Alu mäe harjalt u. 30 m Võlla raba poole*

Ermistu järv

Kastna tamm

kruusakarjääri lähedal) jooksevad kokku 4 kiviaeda²⁹. Rändrahn juurest põhja poole asub omapärane 4-kandiline pealt laudtasane roosa graniitrahn.

■ Kastna poolsaar

Kastna poolsaare³⁰ rannaniidud ja kadastikud on suurepärase näide pärandkooslustest. Looduskaitsealustest üksikobjektidest asuvad siin 3 tamme (*kutsutud ka Kapteni tammedeks*). Suurim neist on ümbermööduga 6,3 m (*maakonna jämedaim*) ja elueaga üle 350 aasta. Tõstamaalt edelasse 7 km ja merest ainult 250 m kaugusel asub Omar Volmeri poolt korrastatud/täiendatud arboretum. Dendroaias oli 1996. a. 143 nimetust puit-

taimi, nende seas Amuuri nulg, sitka kuusk, kollane mänd ja punane vaher. Kastna poolsaar on Natura 2000 võrgustiku linnu- ja loodusala, maakonna väärtuslik maastik ja silmapaistvalt ilusate vaadetega ala.

■ Kolga oja ja luided

Looduskaitsealune ala kauni männimetsa, maalilise oja³¹ ja luidetega. Oja ürgoru taolistel kallastel on näha vaheldumisi liiva- ja turba-kihte, mis tõendab, et merepiir on kümnete tuhandete aastate jooksul siin väga muutlik olnud.

Kolga Looduskaitseala on Natura 2000 võrgustiku loodusala ja maakonna väärtuslik maastik. Peagi valmib Kolgas matkarada.

■ Varbla Vald

Võttes sihiks Varbla valla huvitavaid paigad, võiksite teada:

- Enne Saulepi kunagist koolimaja asub tee ääres ohvrikivi, mille juurest viib tee väga kaunite luidetega liivaranda Matsirannas;

- Varblas on 1860-61 ehitatud neogooti stiilis Urbanuse kirik. Kiriku lagi on puidust ja meenutab kummuli keeratud paati. Aastast 1638 asus siin puidust kirik. Kirikus on huviväärsustest 17. sajandi altarimaal ja von Maydellide aadliperekonna vapiga perekonnapink. Liigirikas looduskaitsealune park (3,3 ha *paljude võõrpuuliikidega*) ja mõisahoone pärinevad 19. sajandi algusest;

- Saulepist on pärit maadleja

Kristjan Palusalu (10.03.1908-18.07.1987), kes võitis Berliini OM kuldmedali nii vaba- kui ka klassikalises maadluses;

- Mõtsu naabruses asub Paadrema mõis (*mainitud juba 1453*). Paadremaal sündis Karl Ristikivi;

- Paadrema jõgi on üks Eesti tuntumaid vähijõgesid;

- Mereäärne maantee kulgeb mööda Varbla suurvoort (*keskmiselt 28-32 m ü.m.p.*), mis on Antsülusjärve (*Läänemere arengustaadium 9-7,5 tuhat aastat tagasi*) rannavall.

Valides Audrus suuna Lihula poole.

■ Nedrema-Kalli puisniit

Nedrema-Kalli puisniit **32** on

Kolga luitemets

Nedrema puisniit

hooldatavatest puisniitudest Euroopas pindalalt (*praegu umbes 110 ha*) teisel kohal, alates 1991. a.-st ka looduskaitse all. Siin võib leida 11 liiki kääpalisi ja 54 liiki õistaimi / 1 m². Puisniidu “väravas” asub infotahvel ning täiendamisel on õpperada, mille lõpus saab laudteed mööda tutvuda ka madalsoo kooslusega.

Nedrema Looduskaitseala on Natura 2000 võrgustiku loodusala ja maakonna väärtuslik maastik.

- Pool-looduslikud kooslused on sellised, mille tunnusteks on looduslik elustik ja mida on kestvalt niidetud ja/või karjatatud. Pool-looduslikeks kooslusteks on puisniidud, loopealsed ehk alvarid, rannaniidud, lamminiidud, aruniidud, soostunud niidud ja

puiskarjamaad. Pool-looduslikud kooslused kätkevad endas eestlaste sajanditepikkuseid töötraditsioone ja rahvuskultuuri. Seetõttu nimetatakse neid pärandkultuurmaastikeks ja vastavaid koosluseid pärandkooslusteks. Lisainfo: Eesti Pärandkoosluste Kaitse Ühing; <http://www.pky.ee>

■ Uduna tamm

Looduskaitsealuse puu **33** kõrgus on 24 m ja ümbermõõt 550 cm.

■ Rehekivi

Rehekivi **34** ehk Vanapagana Vestitaskukivi ($h=2,2$ m) asub maantee kõrval. Sellised looduskaitsealuste objektide tähistused võiksid olla kõikjal maakonnas.

■ Panga mägi ja tamm

Panga mägi (35) on tegelikult ümbritsevast u. 5 m kõrgem paene kühm, mis on kaetud sarapiku, tammede ja mändidega. Põhjanõlvas on väike karstipiirkond lõhed, mida kutsutakse Juuda aukudeks.

Oidremaa-Mihkli teeristis asub looduskaitsealune Panga tamm (kõrgus 16 m, ümbermõõt 373 cm). Panga tamm on maakonna esimene looduskaitseobjekt (aastast 1936).

■ Oidrema mõis ja jalgrattad

Esimesed teated siinsest mõisast (36) on pärit aastast 1590 (osa Veltsa mõisast), praegune ilme 19. sajandist. Pargis on Hiina paplid, Murray männid ja mitmed lehiste vormid.

Korrastatud mõisahoones on toitlus- ja ööbimisvõimalused ning võimalus tellida jalgrattamatkasid muistses Mihkli kihelkonnas.

Oidrema on Natura 2000 võrgustiku loodusala.

Lisainfo: <http://www.oidrema.ee>

■ Mihkli kirik, Mihkli ja Naissoo tammik, Mihkli salumägi

Mihkli (37) kogudus on vanim Pärnumaal. Kirik ehitati 14. sajandil (praegune ilme 19. saj.-st) kohalikust paekivist ühelöövilisena. Kiriku juures 5 põlist pärna. Mihkli kandist on pärit vanim Eesti rahvalaulu üleskirjutus: nõiduses süüdistatava talupoja Ralli Hansu ülekuulamisprotokollis leiduv nõelamängulaul aastast 1680.

Mihkli Salumägi

Tõenäoliselt kirjutas Läti Henrik suurema osa Liivimaa kroonikast just Mihklis.

Looduskaitsealuse (aastast 2004 looduskaitseala) Mihkli tammiku kõige ilmekam osa hõlmab 14,2 ha ja on üle 200 a. vana. Kõrgemad puud on üle 20 m, tüve läbimõdduga 40-60 cm.

Tammedega kaasnevad üksikud 120-aastased kased ja nooremad haavad. Alusmetsas pihlakad, haavad ja vahtrad ning üksikud mets-õunapuud. Rohurindes valitseb võsaulane, millega kaasneb naat, sinilill, ojamõõl, metstulikas, jt.

Mihkli ümbrus koos Soontagana on Natura 2000 võrgustiku loodusala, maakonna väärtuslik maastik ja Koonga Vallavalitsuse toel kujunemas üha atraktiivsemaks puhkepiirkonnaks.

Läheduses asuvas Naissoo tammi- kus on põlispuud tublisti suuremate mõõtmetega.

Mihkli Salumägi (ka Taaramägi e. Koeramägi) asub Mihklist Emmu külla minnes ning sealt edasi 1,5 km kirdesse. Salumäe aluspõhja moodustab rahkjas paas (konarliku pinnaga biohermne dolomiit), mida läbivad laiad lõhed. Kõrgus: 37 m ü.m.p. (ümbruskonnast 12 m kõrgem). Salumäelt avaneb kaunis vaade: mäe jalamil Kurese paemurd; põhjas Vastupea küla; kirdes Soontagana linnusekoht ja kaugemal Avaste mägi; lõunas Mihkli kirik; läänes Lihula tornid; loodes Kirbla pank ja kirik.

Varem kattis mäe salumets, nüüd vaid kadakad ja türnpuud.

Salumäe jalamil leidub õhukese- kihilisi plaatdolomiite, millest põletati lupja. Siin oli ridamisi paemurde, millest Kuresel saadi kvaliteetset lubjakivi.

Kurese küla on tõenäoliselt tekkinud juba varasel rauaajal ning säilitanud siiani sumbküla ilme. Säilinud on muistsete põldude jäänused, kiviaiad, kivikirstkalme, külakaev ja kultusekivi.

■ Avaste Looduskaitseala, Soontagana maalinn

Avaste Looduskaitseala ³⁸ loodi 2001. a. endise sookaitseala (1981) baasil. Lisaks võeti kaitse alla kaitsealuste liikide püsielupaigad. Avaste sood piirab idast Litoriinamere astang. Soo on tekkinud mineraalmaa soostumisel ning on jõudnud üleminekuni madalsoost siirdesooni. Laudteega matkarajal saab infotahvlite abil tutvuda madalsoo taimedega. Laudtee algab Soontagana maalinna valli tagant.

Avaste Looduskaitseala on Natura 2000 võrgustiku loodusala ja maakonna väärtuslik maastik.

Soontagana maalinn asus 10.-12. saj. Avaste e. Kärje soo lõunaosas. Maalinn oli ringvall-linnus suurusega 50x100 m ning ulatus muust saarest 6-7 m kõrgemale. Maalinna aluse moodustab looduslik paerahn (biohermne dolomiit), muldkeha oli kokku

Soontagana maalinn

kantud linnuse jalamilt ning seda toestati palktarandi ja paekiviga. Linnus rajati ilmselt 7.-8.saj. ning oli Muinas-Eesti üks tähtsamaid. Linnus alistati 1216 a. alguses, kusjuures sakslastele alistuti 9. päeval toidu lõppemisel. Lahingukirjeldused Läti Henriku Liivimaa kroonikas. 1895 toimusid esimesed väljakaevamised.

Soontaganasse pääses algselt ainult Salumäe poolt mööda salateed: otseti soo sisse löödud postid, mis olid põlvini sogase vee all, tee oli kitsas ja kõver ning ainult üksikud teadsid rada ning needki lugesid pidevalt samme (A. Saali jutustus „Vambola“). Hiljem pääses Soontaganasse ka Parasmaa poolt (*praegu Raplamaa*), et Mihkli laadal käia ning seda teed pidi veeti

Salumäelt Vigalasse paasi. Sama tee on ka L. A. Mellini 1794 a. Liivimaa atlases.

Liivimaa kroonikas on Soontagana all mõeldud kogu Mihkli ümbruse maid ning arvatakse, et ka kasutatud nimetus Maritima tähendas Soontaganat järelikult valdused pidid ulatuma mereni.

Kogu linnuse lähiala on korrastatud, lõkketegemise koha ning võimalusega vaadelda ümbruskonda 15 m kõrgusest vaatetornist ning lugeda teavet maalinna kohta puhkemajakeses.

■ Vahenurme Looduskaitseala

Vahenurme puisniidust **39** on säilinud u. 10 ha. Teepervelt näib ole-

vat tegu tammikuga. Tegelikult kuulus alles hiljuti Vahenurme puisniidule liigirikkuse rekord: 74 liiki õistaimi ühel ruutmeetril (*uus rekord on 76 liiki; Laelatu puisniit Läänemaal üsna Pärnumaa piiri lähedal*). Läheduses asuvad looduskaitsealused künnapuu, pärnad “Kai” ja “Mai”.

NB! Vaata „Kirde-Pärnumaa loodusmatk“ punkt 41.

■ Lavassaare turbaväljad ja raudteemuuseum

Lavassaarega seonduvad rabamaassiivid ja turbaväljad (40). Turbatööstuse rajamist alustati 1919. a. Töölisasula kerkis 1950-ndatel ligi 70 ha suurusele soosaarele (nn. *Lavassaare kruusamägi*). 1896-1975 toimus siinkandis turbavedu kitsarööpmelisel raudteel. Lavassaare külje all saab külastada raudteemuuseumi (*Eesti Muuseumiraudtee Lavassaare Muuseum; telefon: 527 2584*) sise- ja väliekspositsiooni ning teha suveperioodil rongisõit kitsarööpmelisel raudteel turbaväljadele.

■ Pärnust Tallinna poole sõites jääb läänesuunda Eametsa küla. 19. sajandi alguses asutas seal külakooli Abram Holter, kes on tuntuks saanud ka esimeste eestikeelsete õpikute (nt. “*Wennema geografi I cursus*”, 1821) autorina. Sauga jõe ääres Nurmes on 17. sajandist pärit vesiveski varemed, millele 20. sajandi

algul ehitati puust tuulik. Are vallas Päriveres sündis prof. Juhan Aul (1897-1994) - tuntud zooloog ja antropoloog. 1800. aastal valminud Halinga postijaama peahoone on koos Lodjal ja Mõisakülas asuvatega esimesed selletaolised maakivist postijaamade tüüpprojektid Eestis.

■ Pärnu-Jaagupi ja Vahenurme

Pärnu-Jaagupi ja Vahenurme ümbrus (41) kuulus muinasajal Läänemaa Korbe kihelkonda. 16. sajandist on pärit nimi Pärnu-Jaagupi, mis tuleneb palverändurite kaitsepühaku Jakoobuse auks pühitsetud kiriku nimest. Pärnumaa vanuselt teine (*vanim asub Mihklis*) kirik ehitati aastatel 1531-1534. Gooti stiilis kirik on graniitrahnudest.

Tehes kõrvalpõike Pärnu-Jaagupist 7 km läänesuunas jõuate Vahenurme. Vahetult enne Vahenurmet asuvas Kuninga külas arvatakse asunud Korbe kihelkonna keskus. Vahenurmest lõunas asunud Linnamaa küla oli aga ilmselt Liivimaa kroonikas 1226. a. mainitud Majanpata linnuse asukoht. Vahenurmes (*umbes 31 m kõrgemal merepinnast*) asunud Korbe vanema elukoht ja mühisunud püha hiis. Sellest hiiest arvatakse säilinud vaid 2 pärna: “Kai” (*ümberrõõt 308 cm, kõrgus 14 m*) ja “Mai” (*ümberrõõt 326 cm, kõrgus 19 m*). Pärnimuse järgi olevat need puud Pärnu-Jaagupis kasvava pärna

Pärnad "Kai" ja "Mai"

“Riinu” (ümberruud 470 cm, kõrgus 24 m) õed.

☀ Läänud kolm õde- Riinu, Kai ja Mai paremat põlve otsima. Riinu põllepaelad katkenud ja ta jäänud peatuma Uduverre Pärnu-Jaagupi lähedal. Kai ja Mai valinud endale elupaigaks Vahenurme. Pärnadeks muutunud õdedele hakatud kohe ohvriande viima.

Vahenurme asula põhjapiiril leiate esindusliku Vahenurme künnapuud ja puisniidu (rekord: 1 m² leitud 74 erinevat õistaime liiki).

Pärnu-Jaagupist Kergu poole pöörates jääb tee vasakule veerde pärn “Riinu” ning paremale viib tee üleriigilise tähtsusega Anelema dolo-

miidimaardlasse. Siinne rifidolomiit leiab kasutamist ehituskultuuri ja dolomiidina ja valikuliselt ka klaasitööstuses.

■ Pööravere

Pärnu-Jaagupist kirdesse jääb Pööravere (42), kus asunud mõisa (Pörrafer) on ürikutes mainitud aastast 1624. 19. sajandi viimasel veerandil oli Pöörevere mõis ümbruskonna majanduslik keskus tänu Alexander Theodor von Middendorffile (1815-1894). Von Middendorffi isa omandas mõisa 1820. aastal (hävitati kahjuks 1905. a.). Ema poolt Eesti päritolu akadeemikust maadeuurija, ökoloog ja põllumajandusteadlane rajas Pööraverre piiritus- ja

õllevabriku, aretas lihaveiseid ja alustas 1873. a. mõisapargi rajamist. Looduskaitsealuses pargis on valdavale Kaug-Ida päritolu taimed, sh. esimene Amuuri korgipuu Euroopa dendroaeadades. (*Üsna heas elujõus Amuuri korgipuu kasvab Pärnus Koidula pargis*). Pööravere metsavahi poeg Mihkel Fuhrmann (1823 - ?) oli aga esimene eesti soost kutseline maadeuurija ja zooloog, kes alustas oma tegevust von Middendorffi Siberi ja Kaug-Ida ekspeditsioonide (1842-1845) juures assistendina. 1974. a. püstitati Pööraverre von Middendorffile mälestuskivi.

■ Kaisma

Kaismalt 43 4 km loodes asuvad

10 000 kuni 8500 aastat tagasi tekkinud Kaisma järved. Kaisma Suurjärv on segatoiteline veekogu, mida läänest piirab raba, kuid idakallas on kivine. Seega suurepärane puhkekoht. Kaisma ümbruses on mitmeid looduskaitsealuseid põlispuuid. Põhja pool asuvad Peedi talu mänd (*ümbermõõt 389 cm, kõrgus 11 m*) ja Sohlu kaheharuline mänd (*ümbermõõt 420 cm, kõrgus 16 m*); lõunasse jäävad Arametsa tamm (*ümbermõõt 520 cm, kõrgus 18 m*) ja Paisu talu tammed. Kaisma mõisas sündis Friedrich Schmidt (1832-1908) geoloog ja botaanik, akadeemik, Eesti geoloogiaaluste rajaja. Endise mõisa õuel kasvab Oldekopi ehk Peksumänd. Samas on ka suur rändrahn (*Ohvrikivi*), mida

Kaisma Suurjärv

kasutati päikesekellana (*Päikesekellakivi*).

Paide maantee poole sõites leiata Viluveres paremat kätt kaks rändrahu: Kivimurru (*Killumetsa; ümbermõõt 18,2 m; kõrgus 2,8 m*) ja Viluveres Suurkivi.

Kaisma ja Kaisma järvede ümbrus on Natura 2000 võrgustiku loodusala ja maakonna väärtuslik maastik.

■ Taarikõnnu Looduskaitseala

Viluverest kirdesse jääb 2001. a. loodud Taarikõnnu Looduskaitseala suurusega 2820 ha. Kaitseala eesmärgiks on kaitsta raba maastikukompleksi (*laugastega rabad, siirde- ja madalsoometsad*) ning kaitsealuste liikide (*kaljukotkas, sookurg, metsis*) püsielupaiku. Kaitseala laieneb ka Rapla maakonda ja selle tuumiku moodustavad Taarikõnnu ehk Põrguraba, Laianiidu ja Aruniidu raba, mis on tekkinud järvede kinnikasvamisel. Külasterajatisi siia ei kavandata ja kehtivad liikumispiirangud.

Taarikõnnu on Natura 2000 võrgustiku linnu- ja loodusala.

■ Ainulaadne Pärnumaa looduses

● liikide esmaleiud Eestis: sile-kardhein; vinträim; must mudil; põhjatirk; ameerika viupart; punapea-õgija; taigatihane; vööt- ja kuldlehelind;

● alles hiljuti oli Eesti rekord Vahenurme puisniidu käes: 74 liiki taimi 1 m². Praegune rekord (76 liiki)

kuulub Laelatu puisniidule Läänemaal, mis asub üsna Pärnumaa piiri lähedal;

● Nedrema-Kalli puisniit on hooldatavate puisniitude pindalalt (*umbes 110 ha*) Euroopas II kohal; puisniit on arvatavalt ligi 2000 aastat vana;

● Kuresoos (*Ingatsi õpperajal*) asub kuni 6 m kõrgune rabarinnatis;

● enam-vähem piki Pärnu jõge kulgeb alamsiluri ja keskdevoni avamusala piir;

● Eesti kõrgeimad luited on Rannametsas: Tornimäe absoluutne kõrgus on 34,4 m ja naabruses asuva Tootusemäe suurim suhteline kõrgus on 29 m üle mere pinna;

● Vändra vallas asub viie valla piirikivi. Looduskaitsealune Tellissaare ehk Viie Valla Piirikivi ehk Kalevipoja vestitasku kivi ümbermõõt on 23,3 m ja kõrgus 3,4 m. Piirikiviks oli see rändrahn viiele vallale: Uus- ja Vana-Vändra, Tori, Taevere ja Vastsemõisa ning kolmele kihelkonnale: Vändra, Tori ja Suure-Jaani;

● Aesoos, kus Halliste jõgi ühineb pooleldi vastassuunas voolava Navesti jõega, jääb ühinenud jõgede vahele kolmnurkne ala, mida kohalikud „maailma nabaks“ kutsuvad. Ka rahvalaulus on öeldud: sõitsin üle Leetva raba, Aesoosse, kus maailma naba;

● suurelt jaolt eelmisest tingituna esineb Riisal kevadise suurvee (*umbes 30 km²*) ala Soomaa “viies aastaeg”-üleujutus;

- Pärnu jõe vasakul kaldal Tori kalmistu kohal asub ilmselt parim keskdevoni Pärnu lademe paljand. Pärnu liivakivi koosneb enamuses kvartsist. Põimja kihilisuse annab aga päeva- ja vilgukivi ning granaadisaldus. Siit on leitud esimeste primitiivsete maismaataimede psilofüütide, rüükalade ja vihtuimsete kalade jäänuseid. Püstloodis liivakivipaljand, mida kutsutakse kunagise koopa järgi Tori Põrguks, on umbes 500 m pikkune ja kuni 10 m kõrgune;
- Halliste jõel Kanakülas Vardja talu kohal asuvad jõe põhjas omapärased punakad-rohekad aleuoliitse liivakivi plaadid. Ala peetakse erakordseks, sest siit kulgeb Narva ja Aruküla lademete piiriala;
- ainulaadne on Tolkuse raba: turvast moodustub kuni 1,9 mm/aastas (*tavaline on 0,9*); raba on tekkinud Litoriinamere aegses laguunis; raba kasvab kõrgemaks (*tüseneb*) mitte keskelt, vaid servaaladelt (*perifeerselt oligotroofse toitumusega raba*);
- ainulaadne on 1993.a. loodud Nigula Looduskaitseala metsloomade taastuskodu;
- Sookuninga Looduskaitseala ja Lätis Põhja-Vidzeme Biosfäärikaitseala on osa Põhja-Liivi märgalast, mis on omakorda esimene riigipiire ületav looduskaitseala Baltimaades;
- Audrus on Eesti ainus kirikut ümbritsev arboreetrum ehk dendraarium;
- Võiste lähedal on Eesti suurim

hallhaigrute koloonia;

- Laiksaares kasvab Eesti kõrgeim künnapuu (31,5 m). Oli ka kõrgeim jalakas, mis kahjuks ära kuivas;
- 30 % Eestis teadaolevatest musttoonekure pesapaikadest asuvad meie maakonnas;
- Kaansoo kandis on Eesti esinduslikumad mesimuraka kasvualad;
- Pärnumaal on oma loodus-sümbolid: männiriisikas, harilik kullerkupp, harilik mänd, maakimalane, juttself-kärnkonn e. kõre, koha, kaljukotkas, pruunkaru ja Rannametsa luited;
- Pärnumaal on kaitse alla võetud 64 põlispuud või puuderühma. Nende hulgas on esimene looduskaitse alla võetud objekt maakonnas: 1936. a.-st on kaitse all praegugi elujõuline Panga tamm Koonga vallas Oidrema-Mihkli teeristis;
- Pärnumaa vanimateks looduskaitsealadeks olid 1938. a. loodud mets-kuukressi liigikaitseala (*endise Rannametsa-Soometsa LKA alal*) ja 1939. a. Gustav Vilbaste eestvõttel loodud Merimetsa linnukaitseala (*praeguse Tahkuranna valla ja Pärnu linna piirialal*);
- Pärnumaa taimeharuldused: harilik jugapuu, mets-kuukress, karulauk, sile-kardhein, soohilakas, randogaputk, mesimurakas, emaputk, kaunis kuldking, laialehine nestik, ahtalehine jõgitakjas, Eesti soojumikas, harilik käokuld, karvane maarjalepp, ahtalehine ängelhein, Lindbergi

Pärnu Rannapark

turbasammal, vareskold. Mõned Pärnumaal kasvavad kauniõielised taimeliigid on kaitse all juba 1936. aastast: niidu-kuremõök, kaunis kuldking, Siberi võhumõök ja näsiniin.

☀ Pärnumaa haruldased loomaliigid on: lendorav, pähklinäpp, lendlased, hall- ja viigerhüljes, kaljukotkas, merikotkas, must toonekurg (30 % *Eestis teadaolevatest pesapaikadest*), väike- ja suur-konnakotkas, sookurg, metsis, jäälind, kõre, kivisisalik, merisutt, vinträim, säga, harilik hink, harilik võldas, väike-punalamesklane, jpt. Loetletud said vaid vähesed liigid ning loodame, et nimistu täieneb pidevalt;

☀ Tuntumad (*enim külastatavad*) on

Pärnu linna 5 kaitsealust parki.

Vana pargi rajamist alustati tõenäoliselt juba 1831. a. ja haljastuses on kasutatud peamiselt kohalikke liike. Lydia Koidula pargi rajamist alustati 1928. a. Haruldasematest liikidest /vormidest kasvavad Koidula pargis Amuuri korgipuu, Kanada kuusk, jalaka leinavormid ja torkava kuuse vormid. Pärnu kuurordi algusega (1838) ja 1878. a. linnapeaks saanud Oskar Brackmanni tegevusega on seotud Rannapargi loomise algus ning kõigi olemasolevate parkide kujundamine.

Maakonna kolm kaitse all olevat alleed asuvad samuti Pärnu linnas.

*Reisiraamat? Võiks olla
reisijaraamat – raamat, mille
reisija vagunisse kaasa võtab.
Sama hästi sobib ta
saunasabasse või hilisõhtul
voodisse – kui uni ei tule.
Siis tuleb.*

V. Panso, 1965